

Българо-турските отношения и малцинственият въпрос (1919-1928 г.)

Димитър Гюдуров

Малцинственият въпрос в международните отношения на България и Турция след края на Първата световна война, унаследява нерешените етно-териториални проблеми между двете държави от последните две десетилетия на XIX в. и първите две на XX в. Според чл. 3 на Солунското примирие от 29 септември 1918 г. и чл. 23 на Мудроското примирие от 30 октомври 1918г.¹, България и Османската империя се задължават да прекъснат дипломатическите си отношения. Впоследствие Силите победителки във войната не позволяват на никоя държава от бившия съюз на Централните сили да има свой дипломатически представител в Истанбул, докато не се ратифицира Севърският мирен договор от страна на Турция.² От този момент нататък, до подписването на нов двустранен договор, преките контакти между двете страни се развиват на ниво консулски отдели,³ със защитата на българските интереси в Турция се ангажира Шведската легация в Истанбул, а със защита на турските в България, се занимава Испанската легация в София.⁴ Във външнополитически план целите на двете държави започват коренно да се различават - България подписва Ньойския договор от 1919 г. и стриктно изпълнява поетите задължения, Турция пък отхвърля Севърския договор от 1920 г. и влиза в нова война. Спорният въпрос между двете държави е съдбата на Източна

¹ Относно постановленията на Мудроското примирие. Виж Садулов, А. Крахът на Османската империя в Първата световна война. Мудроското примирие. В Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, с. 391-404

² На мястото на генералния консул Иван Хамамджиев, който е отзован, българското правителство изпраща на 24 август 1921 г. Годор Павлов като неофициален български представител, аташиран към шведската легация. Матеева, М., Тепавичаров, Х. Дипломатически отношения на България 1878-1988. С., 1989, с. 282-284

³ История на дипломатията, Т III, С., 1967, с. 175-177

⁴ Алтънов, А. Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България. С., 1926, с. 252

Тракия, като участник пряко заинтересован в разрешението на спора се включва и Гърция, а ключовите решения се взимат от Великите сили победителки във войната.⁵

* * *

Още преди подписването на Ньойския договор външната политиката на България спрямо Турция се ръководи и определя от три тясно свързани проблема - как да се противодейства на обезбългаряването на Източна Тракия, възвръщането на бежанците по родните им места и спазването на малцинствените права на българите.

Веднага след Солунското примирие българските правителства възобновяват външнополитическите усилия за подобряване положението на бежанците от областта. При направените постъпки от страна на българската делегация по време на Парижката мирна конференция е отговорено в писмена форма, от страна на Великите сили победителки във войната, че ще се положат нужните усилия за регулиране статута на бежанците, въпреки уверенията, не се предприемат никакви конкретни мерки и на практика те остават в сферата на добрите пожелания. Основните насоки на тази политика се доразработват от двете правителствата - и коалиционното и самостоятелното на Българския земеделски народен съюз /БЗНС/, оглавявани от Александър Стамболийски. Програмата на земеделците се основава на мирна ревизия на Ньойския договор, стриктно спазване на приложението за защита на малцинствата в рамките на международната система под покровителството на ООН, въз основа на това се формулират две външнополитически искания. Първото е балканските държави да обявят амнистия на основата на която, бежанците да се завърнат по домовете си. Второто искане е те да прилагат на практика предвидените в мирните договори клаузи в провежданата политика към малцинствата на принципа на взаимност. Краят на войната предопределя българските малцинствени общности въвн от пределите на България да възлизат на 1 339 000 души,

⁵ Манчев, К. Националният въпрос на Балканите. С., 1999, с. 246

цялото население на страната е 4 500 000 души или 29.7 % от българите са извън териториалните граници на царството.⁶ За образователните нужди на българското население в рамките на Турция след Първата световна война продължават да функционират две начални училища с една прогимназия в Лозенград, две основни училища в Одрин и три училища в Цариград издържани от Екзархията, респективно с финансовата помощ на българското правителство. В тях през учебната 1919-1920 година се учат около 550 деца.⁷ Неуреден между двете страни остава и въпросът за статута на Екзархията и нейните имоти в Турция.

Във вътрешен план на дневен ред пред земеделците се поставя задачата за подобряване положението на бежанците, след края на войната бежанска вълна залива страната, без правителствата в София за целия разглеждан период, да разполагат с вътрешен ресурс да подпомогнат бедстващите. Според данните представени от Международното бюро по труда в Женева, броят на бежанците до 1923/1924 г. възлиза на 211 194 души, а според българските сведения техният брой всъщност достига от 300 000⁸ до 500 000 души или 11% от цялото население на страната⁹. Изпълнението на тежките репарационни задължения поети по силата на Ньойския договор, съчетани с огромния брой бежанци, предизвикват тежка социална, политическа и икономическа криза. В опит за нейното туширане, коалиционния земеделски кабинет приема Закона за облекчение на жилищната криза от 20 януари 1920 г., който се оказва недостатъчен поради непрекъснатия бежански поток към България.¹⁰

На 21 май 1920 г. след провеждането на парламентарни избори е съставено еднопартийно правителство на БЗНС, което разгръща мащабна законодателна дейност съобразно политическата си програма. Една част от законите налагащи вижданията на земеделците за управлението на страната,

⁶ Oppressed Peoples and the League of Nations. By Noel Buxton and T. P. Conwil-Evans. London, 1922, p. 80-93

⁷ ЦДА, ф. 166 К, оп. 1, а.е. 179, л. 22-23; Пак там, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 30-31; За образователните институции на българите в Турция до началото на Втората световна война Виж. Стоянова, В. Цит. съч. с. 291-302; с. 42-45

⁸ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 183, л. 100-136, л. 180-195.

⁹ Според българските данни изнесени на конференциите в Генуа и Лозана. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2816, л. 58

¹⁰ ДВ, бр. 213 от 12 ноември 1920 г

засягат и положението на бежанците, независимо от това, че съдържат противоконституционни норми, които нарушават принципа за неприкосновеност на частната собственост и обслужват партийните интереси на БЗНС, те се оказват от изключително значение за бежанската маса в страната. На 28 май 1920 г. е приет Закон за трудовата повинност /ЗТП/, според който, за осъществяването на държавни строежи мъжете навършили 20 г. и жените на 16 г. се мобилизират в трудова армия. Наред с това чрез закона се заобикалят военните клаузи на Ньойския договор, които ограничават числеността на българската армия и по този начин мъжете преминават курс по военно обучение.¹¹ ЗТП допълва и подпомага административната дейност по Закона за облекчение на жилищната криза, като облекчава държавните разходи за сградно и пътно строителство, със Закон за увеличаване размера на държавните земи от 30 юли 1920 г. е направен опит да се създаде своеобразен фонд от който да се оземляват бежанците.¹² Всичките тези законодателни решения за тяхното подпомагане се оказват неуспешни за БЗНС, за това и тяхното действие в частта касаеща бежанците се възприема от управляващите, като прелюдия към Закон за трудово поземлената собственост /ЗТПС/ приет на 25 април 1921 г. Основната идея прокарана в него е да се проведе мащабна поземлена реформа в страната, според ЗТПС се отчуждават всички необработвани земи, отчуждават се имоти от собствениците владеещи ниви и ливади над 300 декара и гори и ливади над 500 декара. Създава се нов поземлен фонд от държавните, общински и отчуждените земи, от който да се раздават недвижими имоти на бежанците и безимотните селяни,¹³ от него по Закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им от 13 ноември 1920 г. всеки бежанец в зависимост от икономическото и семейното си положение може да придобие от държавата ниви, градини, лозя и ливади до 50 декара в полските, 80 декара в полупланинските и до 120 декара в планинските региони на държавата /чл.3/. Според него земите определени за раздаване на бежанците в населените места се категоризират в три групи и

¹¹ Петрова, Д. Самостоятелно управление на БЗНС. 1920-1923. С., 1988, с. 204-207

¹² ДВ, бр. 109 от 16 август 1920 г

¹³ ДВ, бр.31 от 12 май 1921 г

всяко бежанско семейство получава в зависимост от мястото на заселване, земя от една от трите групи.¹⁴ Паралелно с това се регламентира отпускането на парцели, строителен материал и безлихвени кредити от Българска земеделска банка до 20 хиляди лева, предназначени за постройката на жилищни и стопански сгради, снабдяване с добитък и посеви, закупуването на инвентар за селскостопанска или занаятчийска работа.¹⁵ Държавата поема всички разходи за медицинска помощ и транспортиране на бежанците и тяхната покъщнина, по линиите на държавните железници до определеното място за заселване.¹⁶ Целта на закона е да превърне бежанците в дребни и средни собственици, които да се интегрират в икономическия живот на страната и същевременно да станат политически привърженици на програмата за управление на БЗНС. Въпреки това Законът за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им е свързан с конкретни социални и икономически цели за разрешение на бежанския въпрос,¹⁷ но за пореден път още един закон не осъществява заложените мерки за подобряване положението на изселниците, техният голям брой, оскъдната свободна земя в България и иззетата такава чрез непопулярни и принудителни мерки се оказват крайно недостатъчни за оземляване на бежанските домакинства.

Неуспехите на правителството за справяне с все по-усложняващия се въпрос, посредством въведените поземлени реформи и засилващото се социално напрежение вътре в страната, убеждава управляващите в София, че единствената алтернатива е външнополитическа и е наложително да се изисква от съседните балкански държави да спазват правата на българските малцинствата според договорите за мир, да обявят амнистия за бежанците, чрез която да гарантират завръщането по домовете им.

¹⁴ Трайков, В. Политиката на българските правителства по националния въпрос. В Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944 Т4, С., 2003, с. 89.

¹⁵ Георгиев, К. Т. Аграрната реформа в България и нейните постижения, изразени в оземляване на бежанците и местните правоимащи. Пловдив, 1929, с. 59-61

¹⁶ ЦДА, ф. 177 к, оп. 1, а.е. 560, л. 167-168

¹⁷ Димитров, Г. В. Настаняване и оземляване на българските бежанци 1919-1939. Благоевград, 1985, с. 35-38.

Поставен така, въпросът в международен план среща съпротивата на останалите балкански държави в това число и на Турция, за управляващите в Анкара, Атина и Букурещ обявяването на амнистия и спазването на малцинствените права ще е равнозначно на запазване на компактни маси от българско население в земите предадени им по силата на мирните договори, а това автоматично предопределя при промяна на геополитическото статукво и възобновяване на етнотериториалните претенции на България към географските области. За да бъдат стопирани българските искания, всяка една от съседните балканските държави на практика подписала договор за покровителство на малцинствата смята едностранно, че може сама, свободно да урежда въпроса за българската общност на нейна територия, както го разбира и не позволява дори да и се напомня за него, смятайки го за чисто вътрешен проблем. Твърдото отказване на Турция да гарантира малцинствените права на българите се потвърждава от последвалите постъпки на българските правителства на две международни конференции в Генуа и Лозана и взетите решения на тях относно малцинствено бежанския въпрос в българо-турските отношения.

Първият вътрешнополитически законодателен акт при това едностранен от страна на България, показващ готовността на правителството на БЗНС да регламентира българо-турския малцинствен въпрос въз основа на взаимност и реципрочност, е приетия на 8 юли 1921 г. Закон за уреждане недвижимата собственост в новите земи.¹⁸ Основната му функция в България, е да се узакони свободното завръщане на всички бежанци по домовете им и възвръщане на недвижимите им имоти, заедно с приходите от тях. Неговото действие обхваща както гръцкото, така и турското население на страната, но на практика се прилага единствено за вторите. Впоследствие относно собствеността на гръцкото население в новите земи е приет Закон за приложение на конвенцията между България и Гърция относно свободата за емиграция на малцинствата от 8 април 1922 г. Статутът на гръцкото население и правата му на собственост в страната се определят от Конвенцията за доброволно изселване сключена между

¹⁸ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2832, л. 22-23

България и Гърция на 27 ноември 1919 г. и Смесената гръцко-българска комисия учредена на 18 декември 1920 г.¹⁹

Законът за уреждане на собствеността в новите земи постановява, недвижимата собственост в тези земи да се подчинява във всяко едно отношение на действащото законодателство в България /чл. 1/. Всички недвижими имоти в тях принадлежат на държавата, общините, обществени учреждения и частни лица /чл. 2/. Държавна собственост са всички недвижими имоти, които до 5 октомври 1912 г. са били частна или обществена собственост на турската държава, както и земите, които султанът е подарил на българи за „услуги към него” /чл. 3/. Собственост на общините са нивите, пасищата и горите предвидени за общо ползване от жителите на градските и селски общини, към тази категория спадат и частните имоти на общините, за които съществува документ за собственост, издаден на името на отделни лица, действащи като представители на съответната община /чл.4/. Българската държава придобива във владение всички безстопанствени имоти, като има правото да ги използва пряко или отдава под наем, придобитите приходи от тези имоти впоследствие могат да се върнат на правоимащите /чл. 6/. Държавата връща владенията от нея безстопанствени имоти на техните законни собственици, ако те се завърнат в тригодишен срок от деня, в който закона влиза в сила, а ако те не се завърнат в посочения срок, то държавата става пълноправен собственик на изоставените от тях имоти /чл. 7/. Този член на практика дава възможност на българските институции да решават, чрез издаването на паспорти, кой и кога може да се завърне в страната. Последвалите членове от закона регламентират механизмите за управление на имотите чрез трети лица, отдаването им под наем, покупко-продажбата и отчуждаването им /чл. 8 - 12/. Вслучаите когато имотите на завърналите се бежанци за раздадени на българи бежанци, то на законните собственици се връщат равностойни имоти в същия регион, при положение, че завърналите се граждани не желаят да останат в България, държавата откупува тяхната собственост. Цената на имотите се определя от окръжните съдилища, в района на който

¹⁹ ЦДА, ф. 173 К, оп. 3, а.е. 2747, л. 26-27; ф. 284, оп. 3, а.е. 10, л. 1-10

те се намират, като определената от съда цена се изплаща в брой /чл. 13/.²⁰ Глава II от закона регламентира проверката на документите и притежанията за собственост, никой не може да впише акт за собственост върху недвижими имоти в новите земи, съгласно чл. 1 от Закона за привилегиите и ипотеките, поради това и никой не може да се разпорежда с имотите, тоест да отчуждава или да установява вещни права върху тях. Без да е предоставил за проверка своите документи за собственост и преди те да са легализирани от държавните институции. Изрично не се признават документи за собственост и нотариални актове издадени след 5 октомври 1913 г. вписани по силата на чл. 34 от Закона за нотариусите и мировите съдии. Производството по проверката и легализацията на документи е безплатна /чл. 14-24/, спрямо бежанците от чужда народност постановленията на закона гарантиращи права и облаги извън тези предвидени в българо-гръцката конвенция, ще се прилагат само в случаите на взаимност /чл. 25/.²¹ Тоест ако чуждата държава, към която по народност принадлежат - обезпечават и дават същите права и облаги за българските бежанци, този член визира турските бежанци и турската държава.

Основната функция на закона е да разреши възвръщането на собствеността на турските бежанци, както и завръщането им по родните места, под условието, че и Турция узакони свободното завръщане на българските бежанци и връщането на недвижимите им имоти, заедно с приходите в находящите се под нейно управление територии - Галиполско, Родостенско Чаталджанско и Мала Азия.²² В тази връзка Министерство на правосъдието в края на 1921 г. с окръжна телеграма до Комисията по уреждане недвижимата собственост в новите земи, издава нареждане. Според телеграмата, новият Закон за уреждане собствеността в новите земи няма да се прилага по отношение на бежанци – турци, макар и български поданици, защото Турция не отговаря с взаимност по отношение на българските бежанци, които претендират за имоти на нейна територия. На българските дипломатически служби е разпоредено докато, Турция не

²⁰ ДВ, бр. 92, 27 юли 1921 г.

²¹ Пак там

²² ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2799, л. 160

възприеме със специален закон принципа на взаимност да не издават никакви паспорти на турски бежанци, нито пък да издават визи за вече издадените. Въз основа на това от септември 1920 г. дипломатическите мисии на България започват да отказват визи на турски бежанци от Западна и Източна Тракия. Единствените документи които се издават, са кратковременни за временно пребиваване по търговски работи в България, целта е да не се позволи на турците да се установят окончателно в страната и впоследствие да приберат роднините си от Тракия. Това правило важи и за мюсюлманските (турските) семейства, които по силата на Цариградския договор от 1913 г., са оптирали за турско поданство и са се изселили от България, но изразяват желание за завръщане по родните им места за постоянно местожителство.²³ За тази своя политика правителството информира заинтересуваните страни, т.е. международните фактори – Великите сили-победителки във войната, управленските кръгове на турската държава и турските бежанци. Основната цел е да се покаже, че това става против желанието на българското правителство, по вина единствено на Турция, която не възприема и не узаконява взаимността по въпроса за бежанците.²⁴

Турското Министерство на външните работи е заявило своята позиция още на 21 декември 1920 г. във вербална нота, под № 25504/163, според нея Високата порта е съгласна да разреши завръщането на българските бежанци от Чаталджанско, ако България се съгласи от своя страна, да разреши завръщане на онези мюсюлмански бежанци, които проявяват желание. Под изричното условие, че завръщането на българите в региона става постепенно, защото в имотите им са настанени турски преселници които могат да останат без недвижима собственост. Действителността е съвсем различна, това предложение не е осъществимо и обслужва единствено интересите на Турция, да бави уреждането на бежанския въпрос. Това се потвърждава от рапорта на бившия генерален консул Хамамджиев, под № 59 от 22 януари 1921 г. и допълнително

²³ Пак там.

²⁴ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2737, л. 2

приложените към него екзархийски сведения постъпили от българските свещеници. Според двете донесения, с много малки изключения, почти във всички обитавани от българи населени места в областта са настанени турски преселници от Шуменско, които в по-голямата си част са продали и ликвидирали имотите си в България, по друга линия, до приемането на Закона за уреждане недвижимата собственост в новите земи, от българска страна не е правена дипломатическа постъпка, нито пък турското правителство е повдигало въпроса²⁵, за имотите на изгонените след Балканската война българи от Мала Азия. Цялото тяхно движимо и недвижимо имущество е заграбено от местните турски административни власти и раздадено на местното мюсюлманско население, а не на турски бежанци.²⁶ Тази практика и това статукво в по-горе посочените области на турската държава, обезсилват опитите на правителството на БЗНС да наложи принципа на взаимност в разрешаването на въпроса за собствеността на българското население, що се касае до турците преселили се в Турция от България, те не желаят да се завърнат обратно, защото са продали всичките си недвижими имоти и няма къде да се настанят в Царството.²⁷

С получаването на официална покана за участие в работата на Генуезката конференция, земеделското правителство пристъпва към изготвянето на общ доклад по финансовото и стопанско състояние на страната. В процеса на неговата подготовка се взима решение, въз основа на което българските представители трябва да представят на заседанията, като водещи два въпроса. Този за свободния излаз на страната на Бяло море и гарантирането правата на българското малцинство в съседните държави и двата въпроса са тясно обвързани със следвоенното икономическо състояние на България, следователно оказват и пряко влияние върху политическите и обществените процеси в страната. Генуезката конференция

²⁵ Дипломатическите постъпки на България касаещи бежанците от Мала Азия са затруднени освен от прекъснатите дипломатически отношения и от това, че в Турция от 1919 г. фактически се установява двувластие. Султанско правителство в Цариград и Представителен комитет начело с Мустафа Кемал в Анадола. Манчев, К. Националният въпрос на С., 1999, с. 207

²⁶ Пак там. л. 3

²⁷ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2737, л. 104-105

посветена на икономическото възстановяване на Европа след войната започва работа на 10 април 1922 г. Българската делегация е водена от министър-председателя Александър Стамболийски, който още на 5 април заявява в едно свое интервю, че българите отиват в Генуа, без никакви надежди, за благоприятно развитие на въпросите в полза на България.²⁸ Един месец след откриването на конференцията идва ред и на българските представители да изложат на заседаващите своите искания.²⁹ От пет на брой, по преценка на ръководителите на конференцията Л. Джордж, Л. Факта и Л. Барту, изложенията са сведени до две - за правата на малцинствата и Беломорския излаз. А. Стамболийски представя варианти на съкратени изложения по двата въпроса, които са включени в дневния ред на предстоящите заседания на политическата комисия. Българският премиер на 16 май официално внася нотата за правата на малцинствата, имайки предвид зачестилите сведения за влошеното стопанско положение на България, като пряко следствие на непосилните икономически клаузи на Ньойския договор и все по-тежкият бежански проблем, Л. Джордж решава, че председателя на конференцията, Л. Факта трябва по-обстойно да бъде въведен в проблема.³⁰ Според това изискване българската делегация изготвя съответното разширено изложение, което на следващия ден е връчено на италианския министър-председател. То се състои от две части: първата за малцинствата, а втората се отнася за икономическия излаз на страната според чл. 48 от Ньойския договор. Неговата първа част включва трите основни искания, които българската държава поставя още от 1919 г. Първо да се даде амнистия от Балканските държави, която да позволи на бежанците българи, да се завърнат по родните им места, второ да им се върнат отнетите имоти и не на последно място да се приложат по възможност по-бързо, предвидените в мирните договори клаузи за гаранции правата на малцинствата,³¹ подчертава се, че всички други решения по повдигнатите въпроси, ще бъдат временни и безрезултатни. Според българската делегация неприлагането на

²⁸ в. Земеделско знаме, г. 18, бр. 56 от 5 април 1922 г.

²⁹ Караганев, Р. България и нейната или националната кауза за излаз на Бяло море 1919-1941. С., 2005, с 71

³⁰ Пак там. с. 72-73

³¹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2816, л. 55-57

тези мерки, ще доведе до изстреблението, денационализацията, претопяването по насилствен начин на българското население в съседните балкански държави и ще засили острата социална и икономическа криза вътре в страната.³² Всичките доводи споменати в изложението до началото на Втората световна се превръщат в част от реалната малцинствена политика към българите, провеждана от съседните балкански държави.

Изпълнението на клаузите от договорите за покровителството на малцинствата е жизнено важно за успешното справяне с бежанския въпрос в България.³³ Предложението на българската делегация се отхвърля от дипломатическите представители на Румъния, СХСК, Полша и Чехословакия, които не желаят да допуснат за разискване в Генау въпроса за малцинствата.³⁴ Вследствие на това, за да не бъде създаден международен прецедент да се разисква документ върху който да се произнесе общо становище от страна на Силите победителки по конкретен малцинствен въпрос, българското изложение по проблема е разгледано от съответната комисия и е взето решение, че то не влиза в тематиката на конференцията защото тя има икономическа насоченост. Въпреки, че малцинствено-бежанския въпрос на първо място е икономически, защото за огромната маса от бежанци в България (около 38 хиляди семейства) липсва земя, земеделски инвентар, жилища и финансови средства за тяхното подпомагане. Съобразно с решението на главната комисия се постановява българското изложение за малцинствата да се внесе за разглеждане на предстоящата III сесия на Общото събрание на ООН.³⁵ Тоест въпроса да бъде сведен до разглеждане между двете заинтересовани страни, в случая в негативна посока за българската държава, поради малцинствената политиката на останалите балкански държави спрямо българското население

³² ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 47, л. 49-50

³³ в. Земеделско знаме, бр. 72 от 22 май 1922 г.

³⁴ Трайков, В. Цит. съч., с. 86

³⁵ Косатев, Т. Тракийският въпрос във външната политика на България /1919-1923/. С., 1996, с. 140-141

и липсата на механизъм, чрез който да се наложат за изпълнение решенията на ОН по проблема.³⁶

В частта от изложението касаеща малцинствата не се визира конкретно населението и съдбата на бежанците от Източна Тракия, но от текста става ясно, че поставените искания обхващат и неговия статут в областта.³⁷ Това се потвърждава от втората част на депозирания доклад относно изпълнението на чл. 48 от Ньойския договор,³⁸ в нея се акцентира на твърде тежките наказания наложени на България в края на 1919 г. и на неправомерните решения от Сан Ремо.³⁹

Поставените въпроси от страна на българската делегация в Генуа акцентират върху вариантите за решаване на българския излаз на Бяло море, твърде честото споменаване на географската област Тракия в документа е възможно да създава впечатление за употребата на сборно понятие включващо източната и западната и част, но авторите на документа внесен за разглеждане от конференцията имат предвид само западния и дял.⁴⁰ Тоест България с оглед на създаващото се фактически ново статукво на практика разделя областта на Източен и Западен дял, за разлика от изложението по малцинствено-бежанския въпрос което разглежда цялостно съдбата на българското население и от двете части на географската област Тракия. Това се обяснява с факта, че все още не приключилия гръцко-турски военен сблъсък определя, като висящ, но почти предрешен⁴¹ въпроса за това кой ще владее Източна Тракия и не предоставя възможност на българската

³⁶ Нягулов, Б. Малцинствените проблеми в Южна Добруджа пред Обществото на народите. В История на Добруджа, т. 4, 1878-1944, Велико Търново: Фабер, 2007, 506-514,

³⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 47, л. 51-52

³⁸ Чл. 48 на Ньойския договор гласи: „България се отказва в полза на главните съюзени и сдружени Сили от всички свои права и титри върху териториите на Тракия, които принадлежат на българското Царство и които, намирайки се отвъд новите граници на България, както те са вписани в чл. 27-30, част II (Граници на България), сега не са дадени никому. България се задължава да признае решението на главните съюзени и сдружени Сили, относно тия територии, главно що се отнася до поданството на жителите им. Главните съюзени и сдружени сили се задължават да се гарантира свободата на икономическия излаз на България на Егейско море. Условиата на тая гаранция ще бъдат определени допълнително”. Генов, Г. П. Международни актове и договори, засягащи България. С., 1940, с. 461

³⁹ МВР архив, а. е. об. 4936, л. 5-16

⁴⁰ Караганев, Р. Цит. съч. Автора доказва, че в текста периодично се прави уточнение „Българска Тракия”

⁴¹ Победите на турската армия край Иньоню на 10 януари 1921 г. и р.Сакария август септември 1921 г.

дипломация, да отправи последователни и целенасочени искания за спазване малцинствените права на българите от Източна Тракия, нито към Гърция нито към Турция. Само два дена след представяне на българските искания, министър председателят Александър Стамболийски се среща с двамата ключови съгласенски представители, британския премиер Л. Джордж и френския външен министър Л. Барту. Разговорите засягат основно темата около Беломорския излаз, като българския премиер се придържа към аргументите от вече предаденото изложение, но в дискусиата си с Л. Джордж, земеделският водач отправя и искане за Тракия която да бъде автономна или българска съгласно Лондонския договор от 1913 г. Това автоматично разширява териториалния обхват на българските искания от река Места до линията Мидия – Енос. Тази нова позиция представена от българския премиер, свързва двата въпроса, изложени в доклада на България, малцинствено бежанския и този за Беломорския излаз, но докато за първия въпрос съществува решение, лансираната промяна за втория изглежда нереална в международен план. В крайна сметка в Генуа не се излиза с точно становище по нито един от двата проблема касаещи българската държава, по няколко причини - твърде скорошното подписване на следвоенния мирен договор, враждебното отношение на балканските държави, наказателната политика на съгласенските Сили и все още тлеещия гръцко-турски военен конфликт.⁴²

Военната загуба на Гърция в Мала Азия⁴³ е придружена от оттеглянето и от Източна Тракия. Според примирието в Муданя от 11 октомври 1922 г. областта се връща на Турция. За разлика от Османската империя в която религиозният фактор има водеща роля, новото кемалистко управление възприема изцяло национализма като основен компонент за налагането на турската нация и национална държава. Кемалистите започват масово преследване на нетурските националности, прогонването на гърци⁴⁴ и българи от Мала Азия и Източна Тракия и асимилацията на

⁴² Караганев, Р. Цит. съч., с. 76

⁴³ В края на август 1922 г. гръцките войски окончателно са разгромени в района на Афион-Карахисар и Тукая.

⁴⁴ Според гръцката статистика след края на гръцко-турската война от Мала Азия са прогонени между 1 и 1.2 милиона гърци. ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 45, л. 36

изповядващите исляма нетурски общности (кюрди). Мустафа Кемал дава приоритет на общите и националните пред личните, семейните и общностните интереси. Понятието нация е ограничено от пределите на турската държава и всички в тези предели са турци, чрез налагането на идеята за единна национална култура и тюркизиране на инородното население.⁴⁵ Кемалистката политика засяга пряко малцинствено бежанския въпрос в българо-турските отношения, на първо място кемалистите продължават насилственото прогонване на българското население от Източна Тракия. Това се потвърждава от докладите на българските дипломатически представители в Цариград, във всички тях присъства информацията, че веднага след края на военния конфликт между Гърция и Турция, турските власти започват кампания за изгонване на гръцкото население, което става с жестокости от страна на турците, които в своя „фанатизъм“ унищожават и българските села.⁴⁶ Това се дължи главно на категоричното решение на турското правителство да се освободи от немюсюлманския елемент в областта и да привлече на своя територия, всички турски общности живеещи на Балканския полуостров с изключение на турците от България.⁴⁷ Нужно е да се отбележи, че в рамките на година и половина българската общност в Източна Тракия става обект на изселническа политика от страна и на гръцките окупационни и на турските административни власти. Първите насилствено ги откарват заедно с тракийски турци по островите в Егейско море⁴⁸, а вторите ги принуждават да емигрират за България и в двата случая липсва каквото и да е било финансово обезщетение за собствеността на българите. В политиката си спрямо българите нова кемалистка Турция не се различава по нищо в провежданата политика от Османската империя за периода 1878-1919 г.

За правителството на Александър Стамболийски въпросът за бежанците продължава да бъде открит, нерешен и неизменно свързан с този за положението на българското малцинство в Турция. Управляващите в

⁴⁵ Реджебов, Х. Идеологията на Мустафа Кемал Ататюрк. С., 1983, с. 93-102

⁴⁶ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2809, л. 23-24

⁴⁷ Архив МВНР, оп. 9, дело 7, преп. 112, л. 1-11; 37-46

⁴⁸ ЦДА, ф. 322 К, оп. 1, а.е. 390, л. 16

София са на мнение ,че нови дипломатически искания в тази насока могат да бъдат поставени на конференция в Лозана, за тази цел се предприети няколко предварителни стъпки. От вътрешнополитически съображения в деня на откриването на конференцията с постановление на Министерски съвет се забранява да се приемат в България до второ нареждане каквито и да е било бежанци от съседните балкански държави.⁴⁹ Мотивите за това постановление са свързани: първо да се запази присъствието на българска общност в Западна и Източна Тракия; второ заради настъпващата зима, съпроводена от тежкото икономическо положение и острата жилищна криза, е невъзможно страната да се справи с огромната бежанска маса, за която не може да бъде осигурен подслон, прехрана, облекло и медицинска помощ. Това налага и взимането на решение за настаняването на бежански семейства в частни домове из цялата страна, вследствие на това тракийски бежанци са настанени и в турски къщи.

Във външнополитически план, земеделското правителство е наясно, че България среща непрекъснато съпротивата на Турция, по пътя за решаване на малцинствено-бежанския въпрос. Поради това, МВРИ изисква от българските легации в чужбина да подготвят информацияен доклад по въпроса, за да го използват и убедят Европа в правотата на българските искания. За тази цел информацията трябва да бъде прокарана в местната европейска преса, с нея да бъдат запознати видни политически лица и общественици и да се подготвят няколко конференции по темата за българските бежанци и малцинства извън пределите на държавата.⁵⁰ Постигнат е частичен успех от морална гледна точка и на 31 юли 1922 г. по предложение на българската делегация, отправено до Международния конгрес за мир, е гласувана допълнителна резолюция с която се приканват страните придобили територии населени с инородно население, да разрешат и осигурят безпрепятственото завръщане на бежанците по родните им места, гарантирайки правото им на собственост и неприкосновеност на живота.⁵¹

⁴⁹ ЦДА, ф. 327 К, оп. 1, а.е. 531, л. 21-24

⁵⁰ ЦДА, ф. 322 К, оп. 1, а.е. 390, л. 28

⁵¹ Косатев, Т. Цит съч. С., 1996, с. 152

Резолюцията на практика има пожелателен характер и не оказва влияние върху малцинствено-бежанския въпрос в българо-турските отношения.

България е поканена през 1922-1923 г. да вземе участие на конференцията в Лозана, която се състои от две части. Първата е открита на 20 ноември 1922 г. и е закрыта на 4 февруари 1923, а втората започва на 23 април 1923 г. и завършва на 24 юли с.г. с подписването на Лозанския мирен договор между Антантата и Турция.⁵² Във встъпителната си реч на 22 ноември министър председателят Ал. Стамболийски повдига за разглеждане същите въпроси, които са представени от българската делегация и на конференцията в Генуа, но тук, вече е представена конкретна формулировка за съдбата на бежанците и малцинствата включваща и двете Тракии. Въпреки това българската делегация участва в първата част на Лозанската конференция с условието, че може да бъде страна, единствено при обсъждане на въпросите, свързани с определянето на границите в Тракия, Беломорския излаз на България и въпроса за режима на Проливите. По отношение за границата в Тракия на България е позволено само да предявява искания по обещания и излаз на Бяло море, регламентиран от задължението на Силите по чл. 48 от Ньойския договор.⁵³

В Лозана българският премиер представя три варианта за разрешение на Тракийския въпрос и прилагането на чл. 48 от договора в Ньой. Първият вариант е за автономия на целокупна Тракия, лансиран още на конференцията в Генуа, преди появата на съюзническото решение за предаването на Източна Тракия на Турция. Вторият вариант е обвързан с това решение, че щом Източна Тракия се връща на Турция, то Западна Тракия трябва да се върне на България, но Ал. Стамболийски уточнява, че това може да се сметне от страна на съюзниците за неизпълнение и ревизия на Ньойския договор. Последният вариант е да се възвърне положението на областта при подписване на договора с неговия чл. 48. На практика първият

⁵² Алтънов, И. България и тракийския въпрос пред конференцията в Лозана. С., кн. 1, 1926, с. 83-87

⁵³ По въпроса за Беломорския излаз на България и взетите решения на конференцията в Лозана. Виж по-подробно. Божинов, В. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922-1923 г.) Във: В чест на акад. Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. С., 1976, с. 318-326; Караганев, Р. Цит. съч., с. 82-157; Косатев, Т. Цит. съч., с. 151-184.

вариант е неприложим, поради изменилата се геополитическа карта на Балканите, а втория и третия срещат съпротивата и на балканските държави и на Силите победителки във войната,⁵⁴ защото автономията на Западна Тракия се приема като прелюдия за бъдещото обединение на областта с България. Това се потвърждава и от действията на правителството на БЗНС, което се стреми да привлече на своя страна Турция.

В знак на добра воля от София отправят запитване, чрез което да се узнае съдбата на турци, български поданици зачислени в турската армия, с цел отпускане на пенсии за издръжка на семействата им.⁵⁵ При проведените преговори още преди конференцията е направен опит за разбирателство, двете държави да представят съвместно предложение за провеждането на плебисцит сред населението на Западна Тракия. Първоначално Турция подкрепя идеята за автономия и провеждането на референдум в областта, но под условията, че се включи и Кърджалийско с границата от 1912 г.⁵⁶ Впоследствие управляващите в Анкара отхвърлят идеята за автономия, но подкрепят провеждането на общ плебисцит в Кърджалийски регион и Западна Тракия между гърци и турци, разчитайки резултата да е в полза на Турция, до разбирателство и общи действия между двете държави не се достига, но в София започват да гледат с все по-голямо недоверие към политиката на кемалистите, които според сведенията на българското консулство в Цариград, базиращи се на официалните решения на турските управляващи, имаци интерес България да бъде в международна изолация и нестабилна във вътрешно политически план, за да изпълнят стратегическия проект за присъединяване на Западна Тракия и Кърджалийско.⁵⁷ Неразделна част от този план е да се възпрепятства взимането на международно решение в Лозана по малцинствено-бежанския въпрос в българо-турските двустранни отношения, това се потвърждава от последвалите действия на турските дипломати в заседанията на комисиите, разглеждащи статута на малцинствата.

⁵⁴ Караганев, Р. Цит. съч., с. 82-157; ЦДА, ф. 322 К, оп. 1, а.е. 390, л. 33.

⁵⁵ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2811, л. 12

⁵⁶ Пак там, а.е. 2833, л. 43

⁵⁷ Пак там. л. 58

По време на конференцията въпреки наложените ограничения, българската делегация успява извън своите правомощия да повдигне въпроса за бежанците от Източна Тракия, тези действия са обвързани с външнополитическата цел на България да изведе малцинствено-бежанския въпрос от орбитата на заинтересуваните държави и да го постави за разглеждане и решение пред Силите победителки във войната. Това се потвърждава от изказването на Ал. Стамболийски пред българското НС, по повод обсъждането на българските въпроси на Лозанската конференция, където той заявява, че „България не приема да третира тези въпроси поотделно и с отделна страна, с Турция или Гърция, докато има една обща конференция, която ни е поканила и има един договор, който обвързва страната с Великите сили, а не с гърци и турци”.⁵⁸ Основната причина за това е, че в разрез с постановленията на Цариградския договор, турското правителство отказва да допусне завръщането на българското население в областта.⁵⁹ От вътрешната и външна политика на Турция, става ясно на управляващите в София, че въпросът за бежанците и правата на българското малцинство могат да бъдат гарантирани единствено с помощта на международен натиск. Проблемът за бежанците е внесен за разглеждане в подкомисията за малцинствата заседаваща в Лозана и на 26 декември 1922 г. българските делегати излагат своите искания пред комисията, относно заселването на българи, изгонени от Турция, върху поземлени имоти напуснати от турци в територията на България и обратното; взаимно гарантиране правото на частната собственост изоставена от бежанците; разрешение да се завърнат и останат в селата си българите от Родосткия и Галиполския санджак на Одринския вилает; допускането на българите да живеят във всички градове на турска Тракия и връщането на бежанците по домовете им.⁶⁰ Подобни прошеня, пред същата комисия на 2 януари следващата година, поставят и представителите на тракийската емиграция в България, но и в двата случая турският представител Риза Нура бей не

⁵⁸ Стенографски дневници на XX ОНС, I ИС, С., 1928, с. 26-27

⁵⁹ На 16 ноември 1922 г. правителството в Анкара приема резолюция по въпроса за българските бежанци от Източна Тракия и Мала Азия. ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2833, л. 79

⁶⁰ ЦДА, ф. 322 К, оп. 1, а.е. 390, л. 26

присъства на заседанията и бойкотира изслушването на българските представители с мотива, че въпроса за бежанците от Източна Тракия е уреден от Одринската спогодба. Тези действия на турския представител, превръщат заседанията на подкомисията в нередовни, поради това бежанския въпрос е отнесен до главната комисия на конференцията, която разглежда българските искания на 9 януари 1923 г. На това заседание, турската дипломация в лицето на Исмет паша действа по същия начин, както другият турски делегат. Липсата на международно решение от конференцията касаещо статута на бежанците от Източна Тракия, свежда въпроса до непосредственото му разглеждане в двустранните отношения на България и Турция,⁶¹ тоест до подписването на нов договор между София и Ангора /Анкара/. При този развой на събитията българската страна, ще е лишена от средства за въздействие, чрез които би могла да постигне по-благоприятни и справедливи договорености за защита правата на българското население в Турция, с оглед на това развитие на малцинствено-бежанския въпрос, в паузата на конференцията още преди подписването на мирния договор между Силите победителки във войната и Турция. Българското правителство предприема опити за нормализиране на българо-турските отношения. През януари 1923 г. на българския генерален консул в Одрин Тодор Марков,⁶² е възложена задача да се срещне с Мустафа Кемал и проведе предварителни разговори за възстановяване на дипломатическите отношения и сключването на нов двустранен договор.⁶³ В началото на май кемалисткото правителство отправя официално предложение за установяване на нормални дипломатически връзки между двете държави, това не се осъществява поради натиска от страна на Антантата,⁶⁴ все още не приключила преговорите за мир с Турция и нежеланието от страна на Анкара да отстъпи по жизнено важните за България „висящи въпроси”.

Наред с действията на Лозанската конференция по въпроса за бежанците от Източна Тракия, по своя инициатива българската делегация

⁶¹ Алтънов, И. България и тракийския въпрос..., с. 87

⁶² Изпълняващ длъжността от 1 март 1923 г. Матеева, М., Тепавичаров, Х. Цит. съч., с. 289

⁶³ Пеева, К. Цит. съч. В *Studia balcanica* 23, С., 2001, с. 706

⁶⁴ Хаков, Д. Българо-турските отношения и турското население в България. В *Studia balcanica* 23, С., 2001, с. 693

прави опит да вземе участие и при обсъжданията относно режима на чуждата търговия и правото на чужденците да владеят недвижими имоти в Турция. Причина за това е, че до този момент българската държава и българските поданици са лишени от правото да притежават недвижими имоти в пределите на турската държава,⁶⁵ това се отнася включително и за екзархийските имоти в Цариград. Този нов опит на българската делегация да се включи в обсъжданията е неуспешен, като на България е показано ясно, че е безпредметно да продължава да настоява на конференцията по въпросите за екзархийските имоти и завръщане на дошлите от Одринско бежанци. Управляващите в София са наясно, че създаденото след Първата световна война статукво, лишава страната от възможност да пледира за интереса на българското население в Източна Тракия, областта почти напълно е обезбългарена, а страната се намира в международна изолация и в отбегнати отношения с останалите съседни балкански държави, което означава и отказ от каквито и да е било териториални претенции за в бъдеще към Турция. Това се потвърждава от линията във външната политика, която се възприема от българската дипломация след приключване на Лозанската конференция, по отношение на Анкара.⁶⁶

При подписването на Лозанския договор е включено и приложение за покровителство на малцинствата, поради това, че той замества Севърския, членовете регламентиращи това покровителство, са почти едни и същи в двата договора, с еднакъв текст и номерация. Изключение от общата рамка са отнасящите се до Одринско разпореждания,⁶⁷ свързани с наложеното на Турция и Гърция изискване за амнистия на бежанците от региона и подписаната гръцко-турска спогодба за взаимно изселване от 23 юли 1923 г., която е неразделна част от договора.⁶⁸ Трябва да се отбележи, че българската дипломация не повдига на международния форум въпроса за чл. 16 от гръцко-българската конвенция за изселване, който позволява на България да изисква от Турция присъединяване към спогодбата и

⁶⁵ Дорев, П. Външна политика наши и световни проблеми. С., 1926 г. с. 15-37.

⁶⁶ Манчев, К. Цит. съч., с. 246

⁶⁷ ЦДА, ф 176 К, оп. 5, а.е. 42, л. 71-72

⁶⁸ Пак там, ф. 322 К, оп. 1, а.е. 437, л. 1-5

пристъпване към реципрочен принцип на размяна на население между двете държави.⁶⁹ Тоест изселване на турско население от българска територия, което да стане за сметка на българите от Източна Тракия. България по този начин пропуска да постави, българският малцинствен въпрос в българо-турските отношения, като проблемен в международен план и да използва чл. 16 като средство за натиск върху Анкара. Българската дипломация дества до някъде неадекватно, по няколко причини, от една страна България от началото на своето политическо съществуване до този момент никога не е разглеждала като опция размяната на население на реципрочен принцип със своите съседи за разрешаване на външно-малцинствени проблеми. Другата причина е, че държавата и обществото традиционно са толерантни към инородните и иноверни общности, в това число и към турското население и не на последно място идеята, че спазването на малцинствените права на турското население ще доведе от отслабване на натиска от страна на Анкара върху българите в Източна Тракия и дори до завръщането на бежанците по родните им места. Но отново, турската държава не се задължава изрично да припознае българите като отделно малцинство с произтичащите от това права.

Положението на българското население в Източна Тракия не се променя въпреки дипломатическите постъпки от страна на България.⁷⁰ Селата в областта са обявени за гръцки и под претекста на спогодбата за размяна на население подписана между Гърция и Турция, се закриват българските училища и населението се изселва принудително.⁷¹ Допълнително усложнение в българския малцинствено-бежански въпрос внася и гръцко-турска спогодба за взаимно изселване, която ускорява изселването на българите от Егейска Македония и увеличава бежанския поток към България.⁷² Това се дължи на няколко фактора: Първо Гърция

⁶⁹ По същото време чл. 18 от гръцко-българската конвенция е обсъждан от управляващите кръгове в София във връзка с малцинствения въпрос в българо-румънските отношения.

⁷⁰ Убийствата и грабежите над българи в областта са нещо обичайно - "Поради грабежите и липсата на добитък, обработването на полските имоти е спряно, а тези които все още имат нужният инвентар не работят, защото турците организират засади и стрелят по тях". Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2807, л. 13

⁷¹ Пак там, а.е. 2830, л. 28-30

⁷² Пак там, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 211, л. 49-51

няма къде да настани бежанците от Мала Азия, освен в Егейска Македония; Второ - с оглед на заявените претенции от страна на Белград към Солун, гръцкото правителство смята, че чрез настаняването на гръцките бежанци в Егейска Македония, там може да се създаде една „гръцка крепост“, която да бъде пречка за всяко сръбско движение в това направление.⁷³ Новата изселническа вълна към Царството, обременява допълнително и без това тежкото икономическо положение на страната. Подписването на Севърския договор и впоследствие на Лозанския мирен договор налагат ангажимент на Анкара, на който българската историография не обръща сериозно внимание. Според договора от Севър, Турция се отказва от какъвто и да е било съюзеренитет и покровителство над мюсюлманите поданици на друга държава /чл. 132-150/ и в последствие според заменилия го Лозански договор, турското правителство отново не придобива правото да покровителства мюсюлманското население в съседните държави. Тоест Турция може да изисква в международен или двустранен план единствено гаранции за турците извън териториалните си граници. Въпреки международните договорености впоследствие чрез Ангорския договор кемалисткото правителство успява да създаде прецедент, който гарантира правото на Анкара да покровителства мюсюлманите в България.

* * *

На 9 юни 1923 г. е извършен преврат от Военната лига и Съюза на запасните офицери и подофицери с който е свален кабинета на Ал. Стамболийски и е сформирано ново правителство с министър председател Ал. Цанков. Смяната на политическата обстановка в България не променя позициите на страната, новият политически кабинет продължава политиката на БЗНС по малцинствено-бежанския въпрос. Това се потвърждава от официалните изявления на външния министър Христо Калфов във връзка с политическата програма на кабинета за уредба на България.⁷⁴ В нея се

⁷³ Пак там, л. 52-59

⁷⁴ ЦДА, ф. 369 К, оп. 1, а.е. 718, л. 3

заявява, че правителството ще изпълни доброволно всички задължения по Ньойския договор. Политиката ще се позовава на постановленията в него, регламентиращи защитата и правата на малцинствата, за България гарантираща пълни политически, граждански и религиозни права на инородното, инославното и иноверното население в пределите на държавата, отново като водещ е изведен въпросът за - изискването да се гарантират същите права за българите в съседните страни.⁷⁵ Същото е заявено от външния министър и пред НС относно разясненията по вътрешната и външна политика на страната. Тя се базира на основата на задълженията по Ньойския договор и чл.40 и 42 от българската конституция. Според Калфов държавната политика спрямо мюсюлманите респективно турците, се основа на зачитане на пълните им права и не се прави разлика между тях и останалите граждани, поради това, България ще изисква същото отношение от страна на Турция спрямо българите живеещи рамките на нейните граници.⁷⁶ Липсата на международно решение на конференциите в Генуа и Лозана по малцинствено бежанския въпрос в българо-турските отношения, определя пред правителството, две насоки във външно политически план, които в своето решение зависят една от друга и впоследствие тясно се преплитат. Първата е унаследена от земеделците и е свързана с възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция, с цел уреждането на висящите въпроси между двете държави на принципа на взаимност. Втората е следствие на първата - все по категоричните индикации за неприлагане принципа на взаимност в провежданата политика от Анкара и уреждане на двустранните въпроси в негативна посока за България, налагат на управляващите в София да отправят иск до международната общност за отпускане на финансови заеми, бежански и стабилизационен, които да облекчат вътрешните политически, социални и икономически измерения на малцинствено-бежанския въпрос.⁷⁷

⁷⁵ Демократически сговор бр. 296 от 2 февруари 1924 г.

⁷⁶ ЦДА, ф. 369 К, а.е. 395, л. 17-20

⁷⁷ За социално икономическите проблеми на бежанците. Виж по-подробно: Българско Дружество Червен Кръст. Бежанския въпрос в България. С., 1925, с. 1-30

След приключване на конференцията в Лозана и подписването на мирния договор, България и Турция пристъпват към преговори за възстановяване на дипломатическите отношения. В края на 1923 г. в Цариград за управляващ българската легация е назначен Симеон Радев, който установява контакт с представителя на кемалисткото правителство Аднан бей.⁷⁸ В предварителните разговори между двамата упълномощени дипломати са постигнати няколко договорки. Правителството в София да нареди на административните власти да не издават паспорти на турци от новите земи, които желаят да емигрират в Турция. Тази мярка цели да удовлетвори желанието на турското правителство за ограничаване на емиграцията, съобщено на МВРИ чрез писмо от царската легация под номер 1467 от дата 18 декември 1923 г.⁷⁹ Българската държава изпълнява молбата и въвежда ограничението, в допълнение е направено устно споразумение с Анкара, че докато не приключат преговорите, няма да се променя положението на българското население и статута на българските училища в Турция.⁸⁰ Тази договореност не се изпълнява от турска страна, това се потвърждава от сведенията на легацията в Цариград, Екзархията и действията на кемалистката администрация в Източна Тракия.

Според екзархийските сведения турското правителство позволява официално да се откриват български църкви и училища, но не гарантира живота и имотната собственост на населението, в Лозенградско и Одринско се налагат високи данъци, ограбват се българските търговци, стоката им се взима без да се заплаща и зачестяват убийствата на мирно българско население. Изстъпленията се извършват, както от представители на официалната власт - администрация и армия, така и от неотговорни фактори, целта е да се изселят и последните българи от двата

⁷⁸ С указ от 3 декември 1923 г. управляващия българската легация в Истанбул Т. Марков е назначен за генерален консул в Одрин и за делегат в Комисията за Проливите. На негово място за управляващ легацията е назначен С. Радев. Матева, М., Тепавичаров, Х. Цит. съч., с. 287; Куманов, М. Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Турция (1923-1926 г.). Ипр. кн. 2, 1971, с. 76

⁷⁹ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2854, л. 89

⁸⁰ Пак там, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 51, л. 2-3

административни региона.⁸¹ При положение, че българите в Турция в края на 1923 г. наброяват едва 3 320 души, подчинени на Екзархийското заместничество и съсредоточени в Цариград (1840), Одрин (370), Лозенград (950), Караагач (160), с едно допълнение все още български остават и Чаталджанските села Курфалъ и Деркос.⁸² На 20 октомври същата година е приет закон в Турция според, който всички учреждения частни или държавни се задължават да назначават за служители единствено турци или турски поданици. Различните по вид институции в Турция, са заставени да уволнят всички които са от нетурска народност. Под действието на закона се нарушават правата и на българските търговски дружества и училища, които имат голям брой служители българи с българско поданство,⁸³ спрямо тях по нареждане на турското Министерство на Външните работи, започват да се прилагат и поредица от репресивни мерки.⁸⁴

През 1923 г. се организира и промяна в статута на българските училища на територията на европейска Турция, одринските и лозенградските остават малцинствени и турскоподанни, а училищата в Цариград се превръщат в чуждоподанни. В първите учителският персонал е задължително с турско гражданство, а в училищата от втория тип могат да преподават и учители с българско поданство, това оказва негативно влияние и върху числеността на учителите и учениците в българските училища и през учебната 1922-23 г. техния брой намалява на 475 ученика с 37 преподаватели.⁸⁵ По повод на тази политика на Турция и предвид затрудненото финансово положение на България, както беше вече споменато в Глава I, от София взимат решение да редуцират размера на финансовата помощ за турските училища. Държавата започва цялостно намаляване на заплатите в държавния сектор, отчуждаване на частни и държавни имоти за оземляване на безимотни и строежа на фабрики за

⁸¹ Мухаджири изпробват карабините си върху българи, извършващи земеделската си работа на полето и т.н. Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2809, л. 32-38, 40-48, 64

⁸² Стоянова, В. Българите в Гърция и Турция. Под печат. В: История на България, Т. 9

⁸³ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2809, л. 32-38, 40-48, 64

⁸⁴ Пак там, а.е. 2854, л. 100

⁸⁵ Стоянова, В. Българите в Гърция и Турция.....

индустриалното развитие на страната.⁸⁶ Отчуждаването на имоти засяга и малка част от турските училищни фондове, чиято поземлена собственост е намалена по силата на ЗТПС, който все още е в сила и конфискуваните имоти от турските вероизповедни общини и училищни фондове се раздават само на безимотни българи от средите на бежанците.⁸⁷

Следствие на турската политика, наплива на изселници, жилищната криза и безработицата в страната са взети мерки за ограничаване до минимум допускането на бежанци и чужденци в България.⁸⁸ В поверителна кореспонденция отдел вероизповеден към МВРИ изисква от МВРЗ да екстрадира доброволно или насилствено всички българи от които и да е било град на Турция с турско поданство, временно пребиваващи в страната под предлог че са на лечение или при роднини.⁸⁹ Административните власти не бива да удовлетворяват исканията на българските семейства да се изселват от Източна Тракия към България, за да не се обезлюди областта от българи,⁹⁰ в допълнение е прието окръжно от 10 януари 1924 г. в което се постановява, консулствата да не заверяват никакви пълномощни на турци настанени в Турция, но родом от новите земи и притежаващи недвижими имоти в България. Целта е да не се разрешава на турските изселници да встъпят във владение на своите имоти, да наемат или продават такива, докато не се уреди въпросът за имотите на българските бежанци в Турция.⁹¹ Причина за окръжното е налагането на един допълнителен обществен и политически модел ощетяващ икономически българската държава и общество, защото много от турците от старите земи на България, напуснали страната, по различни поводи се завръщат обратно. Проблемно в случая е, че тези лица до момента на местожителство в страната са български поданици, а се завръщат като турски поданици, при придобиването на новото им поданство, те не изпълняват формалностите, предвидени в чл. 31-32 от Закона за българското поданство и не декларират пред българските

⁸⁶ ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а.е. 146, л. 31

⁸⁷ Пак там, ф. 369 К, оп. 1, а.е. 231, л. 1

⁸⁸ Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2854, л. 89

⁸⁹ МВР архив, а.е. об. 21229, л. 3

⁹⁰ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2846, л. 26-30

⁹¹ Пак там, а.е. 2809, л. 139

власти, че се отказват от българските си паспорти. Това дава възможност на турците да уреждат спокойно частните и обществени си дела, ползвайки се от всички привилегии гарантирани им от статута на български граждани. Въпреки съществуването на тази практика до началото на 1924 г. царската легация в Цариград, в знак на добра воля и в опит да наложи принципа на взаимност в малцинствено бежанския въпрос, издава визи на посочената категория турци. Обратно на това Турция не се съобразява нито със задълженията си по договорите за покровителство на малцинствата, нито с прилагането на какъвто и да е било принцип на взаимност в българо-турските двустранни отношения. Това се потвърждава от политиката на Анкара по същия въпрос, паспорти на българи български поданици, които по-рано са били турски поданици и не са заявили пред турските власти, че се отказват от това си поданство, не се признават от турската администрация. На тези българи е наложено да избират между двете поданства и ако предпочетат българското, се съставя за това акт, според който те трябва да напуснат незабавно територията на турската държава. Недвижимите им имоти се конфискуват без да им се дава парично обезщетение и те на практика не могат повече да се завърнат в домовете си. Тези действия засяга главно българите от Македония и Западна Тракия, които след войните за национално обединение 1912-1918 г., придобиват българско поданство, но живеят по икономически причини в рамките на Турция. По проблема е проведен разговор с Меджит бей, заместник на Аднана бей, който заявява категорично, че Анкара настоява да се запази това положение до окончателното уреждане на въпроса с възобновяване на дипломатическите отношения между двете държави. Това становище на турската дипломация налага и приемането на ограничителните мерки в околностите да засягат в последствие всички турци желаещи да пребивават в България. Управляващите в София смятат, че това е единствената възможност за държавата да отстоява интересите си,⁹² тези действия доказват приемствеността и последователността в политиката по

⁹² Пак там, а.е. 2844, л. 3-4

малцинствено-бежанския въпрос характерна за всички български правителства през разглеждания период.

На 24 януари 1924 г. по повод малцинствата е проведена среща между Аднан бей и Симеон Радев, на която турския представител повдига два въпроса по малцинствената политика на България, позовавайки се на Цариградския мирен договор и прави опит за внасянето на официална нота по случая. Запитването е относно спирането на държавната финансова помощ за турските училища и за имоти на турци раздавани на български бежанци. Аднан бей е уведомен от С. Радев, че що се касае до помощта за училищата, тя е намалена минимално във връзка със съкращенията на бюджета по искане на Министерство на Финансите за всички държавни ведомства, а раздаването на турски имоти на бежанци е по силата на ЗТПС, който продължава да е в сила. На турския дипломат е разяснено, че всички български правителства се отнасят спрямо мюсюлманите в държавата, както с равноправни граждани, поради това българите искат за техните сънародници в другите държави, нищо повече от това, те да се ползват от същите права които имат мюсюлманите в България.⁹³ Разговорът между двамата дипломати отново показва различните гледни точки на двете държави по малцинствено бежанския въпрос в двустранните отношения. Българската, традиционно залагаща и основаваща се на международните и двустранни договори, на принципа на взаимност и турската, също така последователна да зачита и спазва договорите по конюнктурни съображения и според геополитическите си интереси, без да гарантира каквито и да е било права на българите. Това се потвърждава и от непрекъснатото тиражиране от страна на Анкара на договора от 1913 г., но без да го спазва и прилага на практика, по-специално чл. 9, алинея 2 „българите отомански поданици ще запазят своите движими и недвижими имоти и т.н.“. Само месец по-късно турското Министерство на Външните работи, внася протестна нота относно отказа на българската легация да издава визи на турци желаещи да се завърнат в България, в нея се коментира отказа на българските власти да разрешат на турците, правото им да владеят имотите

⁹³ Пак там, а.е. 2869, л. 2-3

си.⁹⁴ Нотата не предизвиква никаква реакция, българската дипломация е заявила вече своята позиция, която във вътрешен план е обвързана с чл. 7 и чл. 25 от Закона за уреждане недвижимата собственост в новите земи, а в двустранен с чл. 9 от Цариградския мирен договор и чл. 2 от Съглашението между Турция и България за бежанците от Тракия.⁹⁵ Ключовият въпрос в случая е как и какви отстъпки българската държава може да придобие по уреждане на висящите въпроси. Предвид международното положение на България и провежданата политика до този момент от страна на Турция, спрямо българското население и неговите институции на нейна територия, отговорът е еднозначен, българската държава не само няма да достигне до благоприятно развитие, но не ще получи и минимални отстъпки по неуредените висящи въпроси. Това се потвърждава от изказването на Ал. Цанков, според който от опитите на България за постигане на договорености с останалите балкански държави относно защита правата на българското малцинство на тяхна територия, няма да произтекат реални, а единствено морални резултати. Това мнение на министър председателя се подкрепя от страна и на парламентарната опозиция.⁹⁶

В средата на 1924 г. България и Турция поставят началото на официални преговори за възстановяване на дипломатическите отношения, в делегацията от турска страна участват заместник секретаря и главния юрист на тюрското Министерство на външните работи, Тевфик Кямил бей и Мюнир бей, от българска страна единствен представител е управляващия легацията в Истанбул Симеон Радев.⁹⁷ Първото заседание се провежда на 10 юни, на него на българския дипломат е връчен предварително разработен от тюрското правителство вариант на договор за „приятелство” между двете държави. В първата част на този проектен договор са включени рутинни и стандартни клаузи, касаещи установяването на мир, възстановяване на дипломатическите отношения, сключване на консулска и съдебна конвенция, по тях от българска страна не се повдигат възражения. Симеон

⁹⁴ Пак там, а.е. 2805, л. 112; а.е. 2854, л. 84

⁹⁵ Пак там, а.е. 2851, л. 4

⁹⁶ Демократически сговор бр. 316 от 27. 10. 1924 г.

⁹⁷ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 2974, л. 49, 74, 249

Радев обръща внимание единствено на параграф трети, който засяга въпроса за конвенциите, по него той настоява в текста да се вмъкне, че ще бъде включена и конвенция за установяване на нормални отношения между двете страни. Погледнато от българска страна от изключително значение е четвърти параграф, в който турското правителство предвижда подписването на допълнителен протокол като неразделна част от бъдещия договор, от изложението по въпроса от страна на ръководителя на турската делегация, проличава, че в този протокол за турската дипломация се съдържат всички неуредени въпроси между България и Турция. Според позицията на Анкара, тяхното решение, трябва да предхожда сключването на договора, гледната точка на турското правителство да регламентира в окончателен вариант висящите въпроси, като задължително условие предхождащо установяването на нормални дипломатически връзки показва, че Турция е уверена, че тези въпроси са вече решени или ще се решат в нейна полза.⁹⁸ Подобна развързка е неприемлива за България, защото държавата е в крайно неизгодно външнополитическо положение и не разполага с механизми и резервни ходове за отстояване на интересите си. Поради това Симеон Радев според напътствията на МВРИ настоява, неуредените въпроси да се разгледат на по-късен етап, в по-благоприятно време и при по-добри обстоятелства за страната. Това искане на българския дипломат е отхвърлено, а категоричната позиция на Турция показва на управляващите в София, че ако имат намерение да подпишат договора за „приятелство“, трябва да приемат турските условия. Българското правителство е принудено да продължи преговорите, но инструктира своя делегат да настоява при всеки удобен момент, първо да се подпише договора, а след това да се уреждат останалите въпроси. Преговорите между двете държави продължават с няколко прекъсвания поради трудностите около малцинствено-бежанския въпрос до средата на октомври 1925 г.⁹⁹

По време на преговорите българската държава предприема нова поредица от вътрешно и външнополитически мерки за разрешаване на

⁹⁸ Куманов, М. Цит. съч., с. 77-78

⁹⁹ ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 11

малцинствено бежанския въпрос. На 26 юли 1924 г. влиза в сила прокараният от сговористкото правителство Закон за изменение и допълнение на закона за заселване на бежанците и обезпечаване на поминъка им, според поправката, бежанците се заселват в окръзи, околии и местности предварително одобрени от МВРНЗ в съгласие с Министерство на земеделието и държавните имоти /чл.1/. По смисъла на закона за бежанци се възприемат лицата от българска народност от Македония, Тракия, Добруджа, Мала Азия и Западните краища (покрайнини) на България /чл. 2/, по този член не се признава статут на бежанец на лица с българско поданство, но с инороден произход т.е. власи /румънци/, гърци и турци. Изрично е упоменато, че не се ползват от облагите на закона, лица, които с цел за по-добър поминък или по-големи удобства напускат родните си места и се заселват в страната, не се ползват с предимство и онези бежанци на които материалното положение позволява да се грижат сами за своето настаняване и препитание. Въвеждането на тази практика е още една допълнителна мярка с която правителството се опитва да ограничи бежанския поток към страната, в забележката към закона се приравняват към бежанците и се ползват с техните облаги, по отношение на кредитите, парцели за строеж и строителен материал - всички пострадали от войните бедни и безимотни жители в новите земи, които имат постоянно местожителство в тях от преди 5 октомври 1912 г.¹⁰⁰

Есента на 1924 г. се потвърждават опасенията на българското правителство за геополитическия интерес на Анкара, България да бъде дестабилизирана по две причини: първо вътрешно политическите проблеми да отклонят вниманието на управляващите в София от Източна Тракия и проблема с бежанците, второ да се подготви за в бъдеще мотив, който да послужи в международен план за евентуалното присъединяване на Кърджалийски регион към Турция. Според докладите постъпващи от МВРНЗ, пренасянето на оръжие и боеприпаси за комунистите в България става основно чрез каналите преминаващи през българо-турската граница с

¹⁰⁰ ДВ, бр. 92 от 26 юли 1924 г.

позволението и знанието на местните турски административни власти.¹⁰¹ В края на годината в МВРИ постъпват сведения от Екзархията относно предприетите от Турция нови рестриктивни действия спрямо българските образователни институции. Турската Дирекция на Просветата започва да се намесва пряко в дейността на българските образователни институции, ограничава правомощията на Екзархията според Цариградския мирен договор, касаеща назначаването на учителите, тяхната и на училищата материална и финансова издръжка.¹⁰² Това се потвърждава от нововъведеното изискване, подадените съгласно турското законодателство сведения и документи за директорите и учителите в българските училища, да бъдат утвърдени от селските и градски административни власти, а не като е до този момент от Екзархията. Училищата са задължени да въведат преподаването на турски език в първи клас, учителите преподаващи турски език, история и география задължително са турци и заплатата им от 75 до 150 гроша на час се изплаща от училището, респективно от Екзархията, независимо от това, че има и турско говорещи учители българи, които могат да водят тези часове. Турските власти допълнително нагнетяват обстановката в българските просветни институции със заповедта на Министерство на просветата в Анкара от март 1925 г., с която всички учители в нетурските училища трябва да се явят на изпит, за да се провери тяхната учителска правоспособност. Заповедта изрично посочва, че изпита се държи само на турски език,¹⁰³ тоест всички български учители в Турция, за да упражняват своята професия задължително трябва да владеят турски. Директорите и учителите които не са турски поданици не се признават за легитимни, в допълнение по заповед на Дирекция на Просветата и под заплахата за закриване на училищата, директорите са принудени да свалят от класните стаи иконата на Св. Кирил и Методи. Дирекцията забранява изрично на Екзархийския училищен инспектор да инспектира българските просветните институции и не признава никаква официална връзка между тях и Екзархията, която е задължена да се грижи единствено за църквите и

¹⁰¹ МВР архив, а.е. об. 6684, л. 101

¹⁰² ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2833, л. 46-57

¹⁰³ Пак там, л. 31

църковните си работи. Официално се забранява на училищния персонал да получава заплати от Екзархията, тези мерки на официалната турска власт не засягат само българските училища, а са валидни за всички християнски образователни институции помещаващи се на турска територия. Въпреки ограничителните мерки, не без знанието на турската администрация, Екзархията продължава да получава финансови средства от София и да поема издръжката на училищата, за да прекъсне връзката между българското правителство, Екзархията и българските училища в Турция, от Анкара нарушават правата на църковната ни институция да се грижи за просветното и духовно управление на българите по силата на Цариградския мирен договор. Това се реализира, когато турските власти изискват създаването на училищни настоятелства, които да поемат издръжката на училищата и те да осъществяват директен контакт с Дирекция на Просветата.¹⁰⁴ Поставеното условие е почти невъзможно да бъде изпълнено от българската общност, защото до този момент в Турция няма закон който да урежда наличието и статута на училищните настоятелства. Новите ограничения показват намеренията на турската администрация да затвори нетурските училища и принуди всички деца от християнско вероизповедание да посещават държавните турски. При това положение на практика българските училища без участието на Екзархията не могат да функционират правилно, нещо повече ако се прекъсне връзката и настоятелствата продължават да получават пари от българското правителство, то тогава членовете на тези настоятелства, като турски поданици могат да бъдат подведени под съдебна отговорност, а това автоматично означава и закриване на училищата. Във връзка с това Екзархията излиза с молба до МВРИ, в която се предлага министерството да вземе необходимите мерки. Ръководителите на българската църковна институция са на мнение, че Турция дори да си позволява да провежда рестриктивна политика спрямо всички останали християнски училища, то спрямо българските, тя може да бъде заставена да е по-толерантна. Мотива е, че в България има голям брой турски училища спрямо които могат да

¹⁰⁴ Пак там, л. 31-57

бъдат въведени ограничителни мерки, въз основа на които да се изискват отстъпки за българските в Турция. Подобни мерки не са предприети от българското правителство не само относно образователните, но и към религиозните институции на турската общност в България.¹⁰⁵ Това се потвърждава и от тайното заседание на Комитета за малцинствата при съвета на ОН, на което е изтъкната, лоялността и искреното миролюбие на българската държава в изпълнение на договорите за малцинствата. Любопитно в случая е, че по време на разговорите е засегнато и вътрешнополитическото положение на България, свързано с бежанския въпрос и опасенията от болшевизация на страната. Тези проблеми според представителите на Силите победителки във войната, за в бъдеще ще наложат отпускането на бежански заем, чрез който българското правителство да успее да се справи с икономическата и обществена криза.¹⁰⁶

Паралелно с натиска оказван върху българските институции в Турция, кемалисткото управление продължава и политиката на изселване, това се потвърждава от изложенията на българското население в Източна Тракия адресирани до МВРИ в София. В къщите на българите се настаняват турски семейства, които с помощта на военните подразделения разквартирувани в региона, започват да им оказват всекидневен тормоз.¹⁰⁷ Прогонени са и българите патриаршисти от населените места в Чаталджанско и Лозенградско, отново под претекста на гръцко-турската конвенция за размяна на население, българските патриаршески села в двата района са обявени за гръцки, закрити са религиозните и образователните институции в тях и населението е експулсирано за Гърция, като там то попада под действието на гръцко-българската спогодба за изселване и отново придобива статута на бежанци.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Всяка година от държавния бюджет на България се заделя сума за подпомагане на турските образователни институции. Преподаването на български език в частните турски училища в страната започва от трети клас, учителите в тях преподаващи български език, история и география могат да бъдат и турци. Българското Министерство на народното просвещение назначава тези учители и им изплаща заплатите. Пак там, л. 56

¹⁰⁶ Пак там, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 12, л. 40-43

¹⁰⁷ Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2809, л. 32-38

¹⁰⁸ Пак там, а.е. 2830, л. 28-33

В отговор на това, българската администрация предприема и прилага единствената постъпка на взаимност по малцинствения въпрос в българо-турските двустранни отношения - възобновява кампанията по настаняване на бежанци тракийци в къщите на турски семейства.¹⁰⁹ Тя е съпроводена с контролиран натиск упражняван и към бежанците, и към турците, от страна на Обществена безопасност /ОБ/, службата следи стриктно да се изпълнява заповедта на вътрешния министър, забраняваща всякакви прекомерни действия на личности и организации спрямо инородните елементи в страната.¹¹⁰ Настаняването на бежанци в турски къщи естествено води и до множество конфликти от икономическо, личностно и битово естество,¹¹¹ но поради контрола от страна на ОБ не се достига до репресивни действия спрямо турското население нито от страна на неотговорни фактори, нито от меснатата общинска и околийска администрация.¹¹² Това се потвърждава от факта, че подобни конфликти се наблюдават и в много от случаите, когато бежанци са настанени в български къщи. Също така и от окръжното на Министерски съвет до всички държавни институции да бъдат внимателни с малцинствата и да отбягват прекомерен патриотизъм.¹¹³ Предприетите действия на правителството водят до постъпването на оплаквания в българската легация в Цариград от страна на турските граждани и власти, в отговор на тях легацията изпраща нота до турското правителство. В нея се иска отмяна на репресивните и ограничителни мерки срещу българите и ако те не бъдат отменени, българското правителство може да прибегне до прилагането на същите репресии спрямо българските поданици от турски произход. Последвалият отговор от страна на Анкара е затягане на ограничителните мерки за българите в Турция, а репресивните мерки които предприема българската държава се заключават в отчуждаването на вакъфски имоти в Петрички регион, които са собственост на българо-мюсюлмански вероизповедни общини, а не на турски.¹¹⁴

¹⁰⁹ Пак там, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 311, л. 4

¹¹⁰ МВР архив, а.е. об. 4091, л. 16

¹¹¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 311, л. 1-8; МВР архив, а.е. об. 6684, л. 140-144

¹¹² МВР архив, а.е. об. 23812, л. 155

¹¹³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 42, л. 31

¹¹⁴ Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2854, л. 7-12

В началото на 1925 г. МВРИ напомня с окръжно на отговорните институции, че идването на турци от Тракия и настаняването им в новоосвободените земи е нежелателно за България. Този акт на министерството показва две неща: първо, приемственост в политиката на правителството на Ал. Цанков чрез прилагане решението на БЗНС, да не се допуска завръщането на турци в страната, които желаят да се настанят за постоянно или искат да ликвидират имотите си и отново да се върнат в Турция и второ, че щом се налага да се издава ново окръжно, то тази ограничителна мярка не се спазва стриктно от държавните институции. Обръщайки внимание на водещите се преговори между България и Турция, окръжното допълнително постановява да не се отказва на всички желаещи турци да влезнат в страната, за да не се изострят отношенията с турското правителство, докато не се уреди малцинствено-бежанският въпрос, свързан със заминаването, настаняването и спазването на малцинствените права на българите на турска територия.¹¹⁵

Под въздействието на тази неблагоприятна за България политическа среда протичат българо-турските преговори. Поради неотстъпчивостта на Турция по въпросите за завръщане на тракийските бежанци и статута на имотите им, правата на българското малцинство, съдбата на религиозните и образователните му институции, малцинствено-бежанският въпрос между двете държави се трансформира в чисто икономически.¹¹⁶ Това се потвърждава от преговорите, а впоследствие и от подписания между двете държави договор. Преговорите се проточват близо две години с известни прекъсвания и завършват с подписването в Ангора /Анкара/ на 18 октомври, Договор за приятелство придружен от допълнителен Протокол към него и Конвенция за установяване между двете страни. Първият въпрос обект на обсъждане по време на преговорите и залегнал в Протокола приложение към договора се отнася до правата на малцинствата в България и Турция.¹¹⁷ В

¹¹⁵ Пак там, оп. 5, а.е. 18, л. 5-6

¹¹⁶ Сложната вътрешна и външна обстановка принуждават българското правителство на 24 септември 1925 г да постави въпроса за отпускане на бежански заем пред ОН. Молбата се отхвърля поради това, че българското правителство се приема за нестабилно и все още не е уредило дипломатическите си отношения с всички балкански държави.

¹¹⁷ ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 11- 14

чл. А на договора е възприета българската позиция по въпроса и е записано, че двете правителства се задължават помежду си да осигурят, на мюсюлманските малцинства в България, ползването на всички разпореждания за покровителство на малцинствата, уговорени в Ньойския договор и респективно, на българските малцинства в Турция според разпорежданията залегнали в Лозанския договор. Според чл. А българската държава потвърждава за пореден път в двустранно споразумение, че ще спазва не само правата на турското малцинство, но и на мюсюлманите изобщо, права, които на практика отдавна са регламентирани във вътрешното законодателство на страната. Тоест България гарантира тези права, дори ако те не са залегнали изрично в Протокола приложение. Съгласно текста Турция се ангажира да приравни статута на българите към този на официално признатите малцинства. Този член има и своите недостатъци относно гаранциите които предвижда, характерни за всички двустранни договори подписани между двете държави, в забележката към него се уточнява, че принадлежащи към българското малцинство ще се считат турските поданици от християнско вероизповедание, чиито матерен език е български. Това създава законово основание, чрез което се изключват от българското малцинство в Турция, по-голямата част от българската общност в Цариград, тъй като, те са български, а не турски поданици и техните права остават незащитени от подписаните ангажименти в Протокола приложение за турската държава, в това число попадат и българите записани в турските нафузи като гърци, за техния статут българската дипломация до 1928 г. отправя няколко кратни искания да им се признае българското поданство и съответно предвидените малцинствени права. Проблемът е разрешен, след като почти всички българи от тази категория са изселени,¹¹⁸ от друга страна в чл. А от Протокола не е направено и разграничение за мюсюлманите, чийто матерен език е различен от турския, т.е. българите изповядващи исляма в Турция не спадат към българското малцинство, независимо, че българският език им е майчин, а на

¹¹⁸ Турската администрация отказва с мотива, че за да се издадат нови нафузи Анкара трябва да изясни тълкуването на забележката в чл. А и по какъв начин да установи, че на тези християни майчиния език е български. Пак там, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2851, л. 98

Анкара се признава правото не само да следи за спазване на съответните разпоредби от Ньойския договор за всички мюсюлмани на територията на България, но и да пристъпи към турцизация на българите мюсюлмани в рамките на Турция. Нещо повече това предоставя възможност на турските управляващи кръгове да го изтъкват, като аргумент за включването на българите мюсюлмани в обсега на външно малцинствената политика на турската държава, всъщност подобни права получава и Османската империя, чрез Берлинския и Цариградския договор, но посредством вътрешното законодателство на българската държава в религиозната и образователната сфера спрямо мюсюлманите, България успява да сведе до минимум намесата във вътрешните и дела.¹¹⁹

В допълнение към чл. А правата на българските поданици се регламентират от Конвенцията за установяване,¹²⁰ според нея поданиците на всяка една от договарящите се страни, ще имат правото да се установяват и пребивават на територията на другата, под условието да се съобразяват с действащите закони /чл. 1/. Тези лица ще имат права наравно с местните поданици да упражняват всякакъв вид икономическа дейност, да упражняват всички възможни занаяти и професии, с изключение на тези които са запазени за местни поданици. Гражданите на всяка една от двете държави са освободени от данъци, такси или вземания за по-горе споменатите дейности, по-високи от тези, събирани от местните поданици и запазват правото да придобиват, разполагат и владеят имотите си /чл. 3 и 4/.¹²¹ Според текста на Конвенцията българската държава успява да постигне включването на двустранна договореност, която да премахне ограничителните мерки към чужденците при упражняването на определени професии и да гарантира собствеността на българските поданици в Турция, но след подписването на договора тези разпоредби не се прилагат от управляващите в Анкара и остават само на хартия. Това се потвърждава от действията на турската администрация преди и след подписването на договора. Българските поданици, които са записани в турските регистри и

¹¹⁹ Пак там, ф. 166 К, оп. 7, а.е. 75, л. 1-5

¹²⁰ ДВ, бр. 110 от 17 август 1926

¹²¹ ЦДА, ф. 166 К, оп. 7, а.е. 75, л. 1

притежават наследствени или лично придобити имоти, като турски поданици, при прехвърляне, покупка или продажба на недвижима собственост са подлагани на административен натиск, който нито личните жалби, нито действията на българската легация успяват да предотвратят. Така те са принудени ако не се откажат от българското си поданство, да попаднат под действието на турския Закон за поданството, което означава експулсиране и конфискация на имотите. Поставени в това положение българите от тази категория предпочитат да си върнат старото турско поданство, което в случая не означава и автоматична гаранция за спазване на гражданските им права. Българското правителство и Царската легация предприемат последователни действия за защита интересите на българските поданици от всички категории, за да се предотврати изселването им и да се отменят ограничителните мерки срещу тях. През февруари 1926 г. при възобновените опити да бъдат изселени българите от Цариград ако не си върнат турското поданство, независимо, че техните права са гарантирани от Конвенцията за установяване и Протокола приложение към Ангорския договор. Управляващите в София информират незабавно турския представител в столицата, че ще бъдат принудени да прибегнат до подобни мерки спрямо турските поданици в България,¹²² по идентичен начин те ще постъпят ако не се премахнат и ограниченията спрямо българите чието поданство не се оспорва от турска страна, но не им се разрешава да упражняват определени професии. Всъщност що се отнася до забраната за упражняване на определени професии тя е общо валидна мярка за всички чужди поданици в Турция.¹²³ Подобна заплаха за прилагането на ответни репресивни мерки е отправяна и преди, но за разлика от 1924 и 1925 г., двете държави имат подписан двустранен договор регламентиращ споровете по въпроса. Интерпелацията от българска страна е направена от министъра на външните работи и изповеданията А. Буров, а на 10 март 1926 г. лично министър председателя А. Ляпчев поставя за разглеждане спорният въпрос за българските поданици в Турция, пред турския дипломатически

¹²² Стоянова, В. Цит. съч., с. 291–302

¹²³ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 308, л. 13, 17, 22, 44

представител в София.¹²⁴ Влияние по разрешаването на конкретния казус оказва не българското правителство и подписания двустранен договор в Ангора, защото турската държава многократно е показала, че може да ги игнорира. Ключово в случая е, че протести във връзка с ограниченията спрямо чужденците отправят и останалите чужди дипломати в Турция, в това число и представителите на Силите победителки във войната, в следствие на това турските власти смекчават действията на ограничителните мерки, но не ги отменят официално, а това означава, че за в бъдеще по собствено усмотрение турската администрация може отново да прибегне до тяхното прилагане.

Чл. Б от Протокола приложение допълва Конвенцията за установяване, Анкара признава качеството на български поданици на всички българи, родени върху територията на Турция след 1912 г., които след като са се изселили в България да подписването на Протокола, са придобили българско поданство въз основа на вътрешното законодателство на Царството. Респективно София признава качеството на турски поданици на всички изселници мюсюлмани родени в границите на България от 1912 г. до октомври 1925 г.,¹²⁵ в текста е предвидено ограничение само за последната дата на изселване, затова тази постановка се възприема, че важи за всички изселници в периода от 1879 до 1925 г.¹²⁶ Турските и българските поданици от двете категории запазват правото на собственост върху имотите си, находящи се в двете държави, с изключение на лицата посочени в чл. В.

В хода на преговорите предшествващи подписването на Протокола приложение, турската делегация не възразява по въпроса за завръщането на българските бежанци от Източна Тракия до 1912 г. и формално според този параграф, турската държава да не конфискува имотите им, в действителност турските управляващи налагат вътрешна политика, според която българското население губи правото си на собственост върху имотите, тъй като Цариградският договор предвижда срок от две години за завръщане на

¹²⁴ За развитието на въпроса през 30-те години на XX в. Виж по-подробно Стоянова, В. Цит. съч., с. 291–302

¹²⁵ ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 11- 14

¹²⁶ Пеева, К. Протокол за уреждане на бежанските и малцинствените въпроси в българо-турските отношения. В: Известия на Тракийския научен институт кн. 7, С., 2007, с. 42-43

бежанците. Продължилата дълго Първа световна война и последвалия турско-гръцки военен конфликт възпрепятстват българското население да се завърне в Турция, поради това по време на преговорите българската делегация в лицето на Симеон Радев настоява да придобие съгласието на турските представители за вмъкването на алинея която да уреди въпроса за давността. Едва през септември 1925 г., на среща на външните министри на двете страни е постигната предварителна компромисна договорка, че към протокола към договора за приятелство няма да има алинея за давността, но турското министерство на външните работи, си запазва правото да отправи нота до българския делегат на преговорите с уверение, че всички български поданици напуснали Източна Тракия преди 18 октомври 1925 г. и изобщо от другите области на Турция, ще могат да владяят имотите си.¹²⁷ Допълнително по време на преговорите, българският външен министър Христо Калфов издава инструкцията, текстът за поданството да бъде избегнат, тъй като според турското законодателство, веднъж отказалите се от турско поданство лица, нямат право да се настанят на постоянно местожителство в Турция. Усилията на българските преговарящи фактори се оказват безрезултатни, както става ясно от текстовете на чл. Б на Протокола и разпорежданията и последвалото изпълнение на Конвенцията за установяване.¹²⁸ Поради това, че всички българи родени в Турция и изселили се за периода до подписването на договора влизат в категорията на лицата на които е забранено да се настаняват на постоянно местожителство в Турция. Това се потвърждава и от следващия параграф на чл. Б, който постановява, че ако някои от българите родени в Източна Тракия, след като са се изселили, поискат да се върнат, то турското правителство отново си запазва правото да даде съгласие или откаже за всеки случаи по отделно.¹²⁹ При това положение само тези бежанци които все още не са станали български поданици, биха могли да се завърнат по родните си места, в случай, че това им бъде разрешено от правителството на Турция. Този текст всъщност преекспонира чл. 7 и 8 от Цариградския договор. По същество

¹²⁷ Куманов, М. Цит. съч. с. 77

¹²⁸ ДВ, бр. 110 от 17 август 1926

¹²⁹ ЦДА, ф. 166 К, оп. 7, а.е. 75, л. 1-5

текстът на параграф Б от Протокола приложение не само е негативен за България, но е и по-рестриктивен относно бежанците в сравнение с постановленията на договора от 1913 г., защото разширява възбраната за завръщане на българските бежанците, не само от Лозенградски и Одрински санджак, но и върху тези от останалите европейски територии на Турция (Галиполско и Родостенско). Този текст легитимира политиката на Анкара за ликвидиране на малцинствено-бежанския въпрос за българите в двустранните отношения и за втори път, при това окончателно узаконява етническото прочистване на Източна Тракия в двустранна договореност.

По въпросите за връщането на имотите на тракийските бежанци, България заявява многократно своята позиция основаваща се на мирните договори и двустранни спогодби между двете държави. Подобно е становището и на тракийската емиграция, която нееднократно изтъква, че при гарантиране на малцинствените им права българите биха се завърнали по домовете си,¹³⁰ в случая важно е становището на Турция, която е на изначално противоположна позиция. Още в началния проект за договор представен от Анкара се афишира, че българите, както и турските бежанци запазват правото върху имотите си находящи се в териториите на двете държави според Цариградския договор, но завръщане в опразнените от тях селища не се разрешава. Те ще се разпореждат със своите имоти чрез пълномощници, а тези имоти които са заети от бежанци ще бъдат откупени от държавата. Оценката им ще се извърши от специално създадена за това Смесена комисия, в срок от два месеца, като разликата в стойността ще бъде поета от държавата длъжница. Една година по-късно турските делегати са още по-категорични, те заявяват, че чрез подписването на нов договор и възстановяване на дипломатическите отношения, Турция иска да затвърди установеното статукво в Източна Тракия, а относно до бежанските имоти турското правителство проявява желание да обезщети единствено собствениците на имоти в които са се настанили турски бежанци от Гърция и Мала Азия. Това предложение е обсъдено и прието от българската дипломация участваща в преговорите, но в последствие в новия проект за

¹³⁰ Пак там, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 11- 14

протокол от 25 юли 1925 г. турската страна предлага да се забрани завръщането на българските бежанци напуснали Източна Тракия с изключение на тези от района на Цариград и на турските бежанци от новите земи на Царството.¹³¹ Тоест тяхната недвижима собственост според предложението се предава на държавата в която се намира, в случая в по-благоприятна позиция са българските бежанци, напуснали пределите на Източна Тракия след потушаване на Илинденско-Преображенското въстание. Тази нова постановка визира и реалната обстановка в областта, лишаваша от собственост една значителна част от българите прогонените по време и след Междусъюзническата война. Паралелно е направено и ново предложение относно имотите, което дава възможност на българското правителство да стане собственик на имотите на турското население не само от новите земи, но и на тези от останалите предели на България, в замяна на това турското правителство да придобие собственост върху имотите на българските бежанци от всички географски райони на Турция. Основната цел преследвана от Анкара е да вземе безвъзмездно собствеността на българите от Мала Азия, без да ощети по никакъв начин своите поданици, които са ликвидирали и продали имотите си в Царството.¹³² Срещу това предложение е повдигнато възражение от българската делегация и то не е включено в окончателният вариант на Протокола.¹³³

В крайна сметка в чл. В е постановено, че недвижимите имоти, от какъвто и да е било вид, принадлежащи на българите от европейска Турция с изключение на Цариград, които са се изселили до 5 октомври 1925 г., както и имотите на мюсюлманите от какъвто и да е вид находящи се в новите земи на България, ще станат собственост на държавата в чиято територия се намират.¹³⁴ Тоест ако се възприеме, че чл. Б ликвидира малцинствено-бежанския въпрос в частта му относно завръщането на бежанците, в полза на Турция, то чл. В ликвидира икономическите аспекти

¹³¹ Куманов, М. Цит. съч., с. 78-79

¹³² Алтънов, И. Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България, С., 1926, с.341

¹³³ Петканов, К, Ангорският договор от национално гледище. В Тракийски сборник, кн. 3, 1932, с. 30

¹³⁴ ДВ, бр. 110 от 17 август 1926

на въпроса, ето защо за постановката на този член е нужно да се направи и по-обстояен коментар на подписаната договореност за размяна на имотите. Първо колко са българите напуснали Източна Тракия до подписване на договора от Ангора и какъв е размера и стойността на владените от тях имоти? И в крайна сметка могат ли да бъдат обезщетени чрез направената размяна?

Броят на българските бежанци от Източна Тракия визирани в чл. V от Протокола приложение не може да бъде определен с точност, данните изложени от българската историография, посочват, че още в хода на нахлуването на турската армия след Лондонския мирен договор от 1913 г., над 50 хиляди души от Източна Тракия търсят спасение в България, към тази цифра в началото на октомври същата година се прибавят още 15 хиляди души. Принудителното обезбългаряване на областта не секва и в последвалите години, когато числеността на бежанците отново достига няколко хиляди души, същевременно според официалните турски данни от ново присъединените земи към България се изселват 6 822 турски семейства или около 30 000 души, които се настаняват в Източна Тракия.¹³⁵

Данните на българските институции, основаващи се на подадените молби от собственици на имоти показват, че към лятото на 1928 г. до края на Първата световна война от областта са изселени 12 660 български семейства, трябва да се уточни, че тези правителствени данни са приблизителни и непълни, защото обхващат само тези семейства, които имат право да ползват суми по Бежанския заем. Ето защо, относно размера и стойността на владените от изселниците имоти, само от сравнението между броя на изселените се българи от Източна Тракия и турците от новите земи на България за времето от 1913-1925 г., 30 000 турци срещу 170 000 или 200 000 хиляди българи,¹³⁶ става ясно, че имотите на изселените мюсюлмани респективно турци от Царството не отговарят по размер и стойност на изоставените български имоти в Тракия, за това те и не могат да послужат за справедлива компенсация. Това се потвърждава и от данните изнесени по

¹³⁵ Трифонов, С. Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот, 1912-1915. С., 1992, с. 212

¹³⁶ Пак там, с. 212-214

въпроса от депутата Илия Георгиев през 1926 г., според него цената на загубените български имоти възлиза на 10 000 000 000 лева, а тази на изоставените турски имоти определени, като компенсация е 500 000 000 лева. През същата година на 16 май Върховният изпълнителен комитет на Тракийската организация представя следните сведения, които подкрепят изнесените от българския депутат парични суми. Относно имотите в новите земи, бивша собственост на изселените се турци се посочват следните данни: къщи и други покрити имоти 3 607; ниви, ливади, лозя и др. 285 821 декара и 3 ара; гори и пасища 1 224 декара и 17 ара, имотите на българските бежанци само през 1913 г. възлизат на: къщи и други покрити имоти 34 062; ниви, ливади, лозя и др. 1 961 440 декара; гори и пасища 216 042 декара; едър добитък 131 231 глави и дребен добитък 649 431 глави.¹³⁷ Дори в случая да се вземе предвид, че към настоящия момент на подписване на протокола, следствие на военната обстановка през 1912-1923 г. има разлика в стойността на имотите, която е в полза на турските изселници, не трябва да се пропуска факта, че те се изселват от България доброволно, без никаква принуда и репресии от страна на отговорни и неотговорни фактори. Поради това по-голямата част от тях продават имотите си лично или чрез упълномощени лица съгласно чл. 8 от Закона за уреждане недвижимата собственост в новите земи, в крайна сметка 75% от имотите на турските изселници са продадени и не могат да послужат за компенсация. Тоест турската държава предоставя на България имоти за компенсация, които не са собственост нито на турски изселници, нито на Турция.¹³⁸ От правно юридическа гледна точка чл. В изцяло е в негативна насока и в ущърб на бежанците и българската държава, която е принудена да наруши едно от основните граждански права, залегнали още от началото на самостоятелното и политическо съществуване, правото на частната собственост, България не притежава никакъв ресурс, за да обезщети бежанците.

Значително по-благоприятна е трактовката на чл. Г от протокола, в нея е предвидено недвижимите имоти от какъвто и да е вид, намиращи се в

¹³⁷ ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 44

¹³⁸ Пак там, л. 45

България и принадлежащи на турски поданици, или намираща се в Турция и принадлежаща на български поданици, не попадащи под действието на чл. В, да бъдат върнати на собствениците, правоимащите или на техните пълномощници.¹³⁹ Тоест според написаното имотите трябва да бъдат върнати или на законните им собственици към момента или на техните наследници. Тъй като, след категоричното настояване от българска страна, в текста не е включен срок на давност и правителствата на двете държави се задължават в декларация приложена към Протокола, да извършат връщането на имотите без да повдигат каквито и да е било възражения по въпроса,¹⁴⁰ тази формулировка предоставя възможност на България да изисква връщането им по всяко едно време, докато договорът е в сила. Двете държави се съгласяват да отменят всички мерки и изключителни разпореждания, които са били прилагани върху тези имоти. Приходите от тях ако те по някаква причина са били секвестирани, ще бъдат напълно изплатени на техните собственици, в случаите когато имотите са заети от заселници или местни жители, на законовите собственици ще бъде изплатен един справедлив наем. Текстът на чл. Г гарантира, че ще се възстановят имотните права на всички български поданици, находящи се на постоянно местожителство в Турция, така и на всички българи напуснали Мала Азия до 1925 г. и Източна Тракия преди 5 октомври 1912 г., по този начин са гарантирани и правата върху имотите на турските изселници от българска територия преди по-горе посочената дата. Тези права на турските поданици така или иначе са гарантирани от вътрешното законодателство на България и до този момент в страната няма закон, който да ограничава и забранява на религиозна или общностна основа, правото да владееш и разпореждаш с имота си по свое лично усмотрение. Всъщност чл. Г не постановява каквито и да е било задължения за българската държава и съответно права за турската, но правителството в Анкара поема ангажимент да възстанови имотните права на българските изселници от визираната група. Според

¹³⁹ ДВ, бр. 110 от 17 август 1926; ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 11- 14

¹⁴⁰ ЦДА, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 2974, л. 40б

българските данни Турция трябва да възстанови правото на собственост на около 3 613 семейства от Тракия и на 1 409 от Мала Азия.¹⁴¹

Българският преговарящ С. Радев отбелязва, че турската делегация пропуска този факт, защото „иначе никога не би се съгласила на подобна формулировка”.¹⁴² При последователността на турската външна и вътрешна политика по въпроса, едва ли може да става дума за пропуск, по-скоро турските преговарящи са наясно, че изпълнението на тази клауза зависи единствено от добрата воля и желание на турското правителство. Ако се вземе предвид практиката на управляващите в Цариград и в следствие в Анкара, да не се съобразяват и спазват международните и двустранни договорености, които подписват, то и чл. Г, който е единствената положителна част от Протокола приложение към Ангорския договор за България, няма да се приложи и ще остане само като едно ефимерно пожелание. Това се потвърждава веднага от чл. Д, според който двете страни се задължават да зачитат съдебните актове и официални книжа издадени от компетентните държавни органи.¹⁴³ Тази формулировка наред с останалите членове касаещи уреждането на поданството от Протокола приложение и Конвенцията за установяване, обезсмислят турските задължения и те не могат да послужат като гаранция за възстановяване правото на собственост на българските бежанци, причината е, че в мнозинството си те не притежават документ за собственост. Веднага след подписване на договора царската легация е затрупана с молби за възвръщане на чифлици и други недвижими имоти на турци напуснали пределите на България преди 1912 г., но с превантивна законодателна мярка българското правителство стопа приема на документите, докато турските власти не започнат да признават имотните свидетелствата, които българските институции издават на българите напуснали Турция преди посочената година.¹⁴⁴

¹⁴¹ Шишков, С. Тракия преди и след Европейската война, Пловдив, 1922, с. 89; Пеева, К. Цит. съч. с. 49; ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 369, л. 14-18

¹⁴² Пеева, К. Протокол за уреждане на бежанските и малцинствените въпроси....., 49

¹⁴³ ЦДА, ф. 166 К, оп. 7, а.е. 75, л. 1-5

¹⁴⁴ ЦДА, ф. 321К, а.е. 2851, л. 123

На пръв поглед чл. Е включва разпореждане което анулира клаузите на Цариградския мирен договор, всъщност Ангорският договор разширява и надгражда политическите успехи на Турция, фиксирани през 1913 г., нещо повече, според Устава за духовно устройство и управление на мюсюлманите в царството от 1919 г. и Закона за народното просвещение от 1921 г. и неговото изменение от 1924 г. Договорът от Цариград продължава да е в сила и по-точно частта от него регламентираща религиозните и образователни институции на мюсюлманите в България. Поради това постановленията на Ангорския договор не се основават на взаимно приемлив компромис по спорните въпроси, въпреки че според българския делегат на преговорите С. Радев позитивните резултати се определят от две обстоятелства - Турция се е отказва от Цариградския договор и българското правителството успява да уреди въпроса за собствеността на имотите.¹⁴⁵ По-скоро в случая тази оценка на постигнатите резултати служи за морално успокоение и на правителството и на българския делегат, че договорът не е изцяло в негативна насока за България, защото и двете страни са запознат в детайли със същността на турската политика по малцинствено-бежанския въпрос и едва ли С. Радев е убеден в правотата на думите си.

Чл. Ж от Протоколът засяга начина за прилагане на ЗТПС, спрямо имотите на турски поданици, но тези имоти са подложени на размяна съгласно чл. В и стават собственост на българската държава. Последният чл. З задължава България и Турция да решат въпросите, свързани с практическото прилагане на договора чрез преговори, това дава основание в следствие на българските правителства да поставят непрекъснато пред Анкара искания за прилагане на клаузите от договора, които са в полза за българските бежанци.¹⁴⁶

В Ангорския договор липсват клаузи които да уреждат статута на българските образователни и религиозни институции, следователно договорът санкционира създаденото статукво от 1918 г., което свежда Екзархията до Архиепископство.¹⁴⁷ Турската администрация в Цариград

¹⁴⁵ Пак там, ф. 176 К, оп. 4, а.е. 2974, л. 248-249

¹⁴⁶ ДВ, бр. 110 от 17 август 1926

¹⁴⁷ Църковен вестник, бр. 33 от 6.октомври 1923 г.

налага правилото, че продължава да съществува не „Българската Екзархия” или „Българското екзархийско заместничество”, а българска архиепископия за българите в Турция, чиито правомощия не надхвърлят границите на турската държава. България се стреми и по време на преговорите и след подписването на двустранния договор, да не дава явни поводи за обвинение в нарушаване на турската постановка по въпроса, поради това ограничава юрисдикцията на Екзархията в границите на Турция и не предприема явни действия които да демонстрират зависимостта и от чужда духовна /БПЦ/ и финансова държавна подкрепа. Това налага се една процедура за духовни лица в Турция да се назначават турски поданици, а наложеното статукво в Източна Тракия свежда действията на Екзархията единствено в рамките на Цариград. Символичното присъствие на българското население в областта, води и до прогресивното намаляване на българските деца в училищна възраст, следователно и до поетапното закриване на малкото на брой български училища.¹⁴⁸

Веднага след подписването на договора от Ангора, той става обект на остри критики от страна на българската общественост и представители на бежанците от Източна Тракия,¹⁴⁹ поради негативния характер на текстовете неговата ратификация в НС е отложена от кабинета на Цанков. Относно критиките към правителството, защо подписва един явно несправедлив договор за България, не спазващ принципите на взаимност, договор който предоставя права на Турция и почти никакви задължения. Трябва да се отбележи, че за периода 1919-1925 г. за българската държава и нейната дипломация се оказва невъзможно да постигне и незначителни отстъпки по висящите въпроси от страна на турското правителство. Управляващите в София са наясно, че е непосилно дори да гарантират сигурността, живота и имотите на едва 3 300-те българи останали в Източна Тракия, а в крайна сметка с договор или без договор Турция е наложила своето виждане по

¹⁴⁸ В тази насока действа и турското образователно законодателство, което ограничава достъпа на българските деца до училищата на общността. Българските просветни институции в Лозенград и Одрин се обединяват, а в следствие и закриват. Подобна е съдбата и на училищата в Цариград. Виж по-подробно. Стоянова, В. Цит. съч., 296-299

¹⁴⁹ ЦДА, ф. 173 К, оп. 4, а.е. 1, л. 43-45

малцинствено - бежанския въпрос в българо-турските двустранни отношения.

На 3 януари 1926 г. Ал. Цанков подава оставка като министър председател и се образува нов кабинет, оглавяван от А. Ляпчев. Новото правителство излиза с поредната и еднотипна декларация пред НС, в която обявява намеренията си за управление и спасение на България, чрез спазване на мирните договори и лоялност по поетите ангажименти, в декларацията като жизнено важен въпрос е посочен този за бежанците, който според министър председателя вече не може да бъде решен без външен заем.¹⁵⁰ Второто правителство на Демократическия сговор убедено от невъзможността чрез дипломатия за периода 1919-1926 г. да се постигне благоприятно разрешаване на малцинствено бежанския въпрос в двустранните отношения с балканските държави, поставя като единствена алтернатива за неговото туширане получаването на бежански и стабилизационен заем. Това потвърждава виждането, че след подписването на Ангорския договор от България и Турция, уреждането на въпроса за бежанците от Източна Тракия се превръща във вътрешно икономически за българската държава, с изключение на чл. Г от Протокола приложение. Само четири месеца след идването си на власт, правителството се обръща с молба към главния секретар на ОН Ерик Дърмонт, в нея е изложено тежкото положение на бежанците и невъзможността на България да се справи с проблема, всъщност това е добре известно, както на организацията, така и на Силите победителки във войната.¹⁵¹ Според изчисленията на управляващите в София ще са нужни около три милиона лири стерлинги за директно подпомагане на бежанците, за да могат да се решат проблемите им от икономическо, социално и битово ниво. Българското прошение за отпускане на заем среща неоснователните възражения от страна на Сърбия, Гърция и Румъния, заради това от София изискват изпращането на специален наблюдател от страна на ОН, за да изготви доклад, на базата на

¹⁵⁰ Косев, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев 1926-1931 г. С., 1995, с. 16; Божинов, В. К. Земното кълбо не престава да се върти, ако ние и да спим. Разказ за живота на Андрей Ляпчев. С., 2005, 163-165

¹⁵¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 20, л. 1-8; а.е. 12, л. 12-42; Генов, Г. П. България и обществото на народите. С., 1938, 156-158

който, организацията да има правото на окончателно решение по въпроса за заема. Лигата на нациите се съгласява с така поставената българска молба и изпраща в страната, като свой представител Рене Шарон, който потвърждава данните с които разполагат в Женева. На 11 юли 1926 г. Ляпчев съобщава в НС, че Съвета на Обществото на народите разрешава на България да уговори заем от 2 500 000 английски лири, под условие, че се изпълни искането от страна на Комисията по репарациите, българското правителство да поеме ангажимента да започне да изплаща репарационните си задължения.¹⁵² Това условие се изпълнява от българските управляващи чрез изработен за случая специален протокол, който на 8 септември 1926 г. е подписан от министъра на финансите Вл. Моллов и в края на същия месец е одобрен от Народното събрание със специален закон.¹⁵³ След което е даден ход за отпускане на траншовете по бежанския заем в размер на около два милиона и половина лири стерлинги и четири и половина милиона долара.¹⁵⁴ През ноември са обсъдени и на 9 декември 1926 г. окончателно приети промените в Закона за настаняване на бежанците, които определят органите, за изпълнение на задачите по реализацията на заема и уточняват правните принципи, които трябва да бъдат спазвани за неговото прилагане. Създадена е Главна дирекция по настаняване на бежанците, подчинена на министър председателя, която за разглеждания период успява да се справи с поставените задачи.¹⁵⁵ Следващите усилия на правителството за подобряване на финансовото положение в България и съответно на бежанците, се насочват към сключването на стабилизационен заем и тук както при бежанския заем, усилията на правителството са съпътствани с преодоляването на множество пречки, но на 10 март 1928 г. Съветът на ОН отново одобрява протокола за заем, впоследствие подписан и от българския финансов министър. Един месец по-късно този протокол е ратифициран и от

¹⁵² Трайков, В. Българските правителства и националния въпрос. В Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878-1944 Т4, С., 2003, 258

¹⁵³ Относно бежанския заем. Виж по-подробно - ДВ, бр. 160, от 15 октомври 1926 г.; Димитров, Г. В. Бежанския заем от 1926 г. В Ипр. кн. 1, 1984, 43-57

¹⁵⁴ Трайков, В. Българските правителства и националния въпрос....., 258

¹⁵⁵ История на външния държавен дълг на България 1878-1990. Втора част. С., 2008, 72-75

НС¹⁵⁶, но чак на 17 септември 1928 г. Световната организация, разрешава на България да започне получаването на траншовете по заема.¹⁵⁷ Българското правителство чрез отпуснатите два заема успява да настани и оземли бежанските семейства от Източна Тракия,¹⁵⁸ с което държавата изпълнява и моралния си ангажимент към тях да ги обезщети за загубата на имотите им, след като не е успяла да уреди това чрез подписания двустранен договор.

Българското правителство поставено пред свършен факт, притиснато от вътрешно икономически проблеми изискващи намесата на външни фактори за тяхното решение, е принудено да внесе на 27 май 1926 г. в XXI ОНС и ратифицира Ангорския договор, три дни по-късно договорът е ратифициран и от турския парламент,¹⁵⁹ от влизането в сила на договора зависят правата на изселените се от Цариград и Мала Азия българи, функционирането на Конвенцията за установяване и подписването на допълнителен търговски договор. Този търговски договор е от жизнено значение за икономическия живот на някои български региони (Бургаски) и търговско-производствени браншове (зърнопроизводители и мелничари), а износет, на български индустриални стоки за Турция е затруднен, поради липсата на изрична търговска конвенция.¹⁶⁰ Вследствие на ратификацията отношенията на двете страни се нормализират в унисон на направените двустранни договорености и дипломатическите действия за тяхното изпълнение.¹⁶¹ През 1928 г. на 6 март между управляващите София и Ангора е подписан Договор за арбитраж и ненападение, който изключва всякакви особени взаимни претенции,¹⁶² това означава окончателното ликвидиране на каквито и да е било териториални домогвания на България към Източна Тракия. В същото време турското правителство систематично, масово и единично продължава да прогонва всички ония българи, които

¹⁵⁶ ДВ, бр. 32 от 12 май 1928 г.

¹⁵⁷ Божинов, В. К. Земното кълбо не престава да се върти.... С., 2005, 175-177

¹⁵⁸ МВР архив, а.е. об. 21394, л. 12

¹⁵⁹ Стенографски дневници на XXI ОНС, 3 РС от 26 май 1926 г., кн. 4, 1874

¹⁶⁰ Пеева, К. Протокол за уреждане на бежанските и малцинствените въпроси....., 52

¹⁶¹ ЦДА, ф. 176 К, оп. 5, а.е. 396, с. 136; Пеева, К. Цит. съч. с. 54; Velkov, St. Le relations bulgare-turques 1923-1931. Bulgarian Historical Review №4, 1982, p. 9-29

¹⁶² ДВ, бр. 68 от 26 юни 1929 г.

след 1925 г. са останали в Лозенградско, Одринско и Чаталджанско¹⁶³ и запазва амбициите си за присъединяване на Кърджалийски регион.¹⁶⁴

* * *

След края на Първата световна война България затвърждава националната си катастрофа, българската държава е орязана в териториално отношение и натоварена с непосилни финансови и икономически задължения, попада във външнополитическа изолация и вътрешна социална и политическа нестабилност. Това принуждава управляващите в София въз основа на международната система за защита на малцинствата да променят и външнополитическия курс по българския национален въпрос, на преден план от него е изведен, въпросът за правата на българските малцинства в съседните балкански държави, но очакванията, че международна система ще обвърже и Турция се оказват напразни, а и през разглеждания период турската държава не е приета за член на Обществото на народите. Това предопределя развитието на малцинствено-бежанския въпрос в двустранните отношения на двете държави, да зависи изцяло от международния им статут, за България в условията на национална катастрофа е невъзможно да наложи чрез преговори завръщането на българските бежанци в Източна Тракия. Българската дипломация е лишена от средства за международен натиск и възможност за лавиране при двустранните преговори с Турция, ето защо при неблагоприятните позиции както в демографско, така и във външнополитическо отношение действията на българските правителства в тази посока могат да се окачествят като „организирано, но катастрофално отстъпление“¹⁶⁵, чийто финал е предварително известен. За разлика от Турция която отхвърля наложеният мирен договор и влиза в нов военен конфликт, от който впоследствие

¹⁶³ ЦДА, ф. 321 К, оп. 1, а.е. 2872, л. 9-60

¹⁶⁴ Това се потвърждава от сведенията на пограничните роти, отделение Б на Обществена безопасност и действията на неотговорни и отговорни турски фактори в България, подпомагани от турското правителство. МВР архив, а.е. об. 21448, л. 25;29, 40; а.е. об. 22772, л. 10; а.е. об. 21409, л. 1; а.е. об. 21994, л. 12-14

¹⁶⁵ „Организирано отстъпление“ се използва от Стоянова, В. Цит. съч, 302

излиза, като победител с нараснало национално самочувствие и укрепено международно положение. Турската политика по малцинствено-бежанския въпрос може да бъде определена, като последователна, лишена от емоции и следваща политическите и стратегически интереси на Анкара.

В повечето изследвания свързани с темата, при разглеждането на малцинствено-бежанския въпрос в двустранните отношения на България и Турция са дадени положителни или отрицателни оценки основаващи се на разпорежданията на Ангорския договор. Съществуват и изключения от двете лансирани тези, като някои автори заявяват, че чрез един обективен анализ могат да представят една по-балансирана оценка, която да не е еднозначна. Основната причина за различните интерпретации е, че членовете на договора съдържат противоречиви текстове в не дотам добре издържан юридически език, който ги противопоставя един на друг. От гледна точка на съвременниците на събитията, българските бежанци от Източна Тракия, договорът изцяло е негативен, съответно той е такъв и за България. Основателно може да се твърди, че в частта относно малцинствата българската държава от правноюридическа гледна точка не се нуждае от подобен договор, защото тя вече е поела международен ангажимент за защита правата на малцинствата с Ньойския договор, а Турция има същите задължения според Лозанския договор. Всъщност управляващи те в Анкара се възползват максимално от новото статукво на Балканите и чрез Ангорския договор и гръцко-турската спогодба за размяна на население, кемалисткото правителство успява напълно да се освободи от всички малцинствени общности на съседните християнски балкански държави в Източна Тракия и Мала Азия. Към днешна дата обаче някои от договорните клаузи подписани в Ангора, постановяват определени права и ползи за българската държава и наследниците на бежанците /чл. Г, Д и З/, предоставят и възможност на българските правителства да настояват за тяхното изпълнение.

Ангорският договор и всички предходни договори относно статута на българското малцинство в Османската империя и след това в Република Турция, противоположно правата на мюсюлманското малцинство в

Царството, в своята същност гарантират права единствено за турското население в България. Това основно се дължи на вътрешното българско законодателство относно малцинствените общности, което в своите разпоредби изпреварва с няколко години клаузите за защита правата на малцинствата включени в двустранните и международни договори, които подписва България за периода 1879-1925 г. Изключение от тази схема е Берлинския договор, защото той поставя началото на съществуването на модерната българска държава и задава критериите за малцинствено законодателство, които българските законодатели изпълняват и в последствие доразвиват въз основа на общо европейската и традиционно българска практика. Поради това управляващите в София приемат без възражения частта от Ньойския договор регламентираща правата на малцинствата, за разлика от общото негодувание срещу териториалните, репарационните и военни клаузи, но очакванията, че международната система за защита на малцинствата ще обвърже и Турция се оказват на практика нереалистични. След ликвидирането на проблема със статута и правата на българската общност в Турция, впоследвалите години след 1925 г., въпросът за българското малцинство и бежанците от Източна Тракия и Мала Азия е изместен в периферията на българската външна политика. За сметка на това, на преден план, като обект за разглеждане в двустранните отношения се поставя не само проблематиката за религиозните и образователни права на турците, но и тези на мюсюлманите в България.